

Arsen Yarman ile 19.Yüzyılda Ermeniler ve Bozulan İlişkiler Üzerine

“Tek bir kelime bile tarihe ışık tutabilir...”

Toplum ve Kuram Dergisi: *Arsen Bey, sizi, Ermeni toplumunun unutulmuş ve unutturulan geçmişi ile ilgili kapsamlı araştırmalarınızdan tanıyoruz. Son araştırmanız ‘Palu, Harput 1878: Adalet Arayışı’ (1. Cilt) ve ‘Palu, Harput 1878: Raporlar’ (2. Cilt) kitapları nasıl ortaya çıktı?*

Arsen Yarman: Bildiğiniz gibi *Sivas 1877* kitabını, Rahip Natanyan’ın raporundan yola çıkarak hazırlamıştık. Kitapta, Ermenice kaynaklardan ve Osmanlı arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bilgiler dahilinde Natanyan’ın hayat hikayesini oluşturabildiğimiz kadarıyla okurlarımıza sunmuştuğuk. Ancak Natanyan’ın hayatı ve yürüttüğü zorlu mücadele bizi öylesine etkiledi ki, kendimizi, *Sivas 1877* kitabını yayımladıktan sonra da Natanyan üzerinde çalışmaya devam etmek zorunda hissettik. Bu kitapların oluşumunu, bu duyguya borçluyuz. Natanyan’ın dikkatli ve eleştirel gözlemleri, sorumluluk anlayışı ve eğitim yoluyla aydınlanmaya duyduğu sarsılmaz inanç, Palu raporunu da incelememizi sağladı. Rahibin çalışmalarından, o dönemin Ermeni dergilerinden ve yeni yayımlanan bazı kitapların satır aralarından güçlükle derlenen bu bilgiler, onun haksızlıklara karşı mücadeleyle geçen hayatı üzerindeki sis perdesini biraz daha inceltirse kendimizi mutlu hissedeceğiz.

TKD: *Bu kitabın omurgasını Natanyan oluşturduğuna göre, rahip, 19. yüzyıldan bize yol göstermeye devam ediyor, öyle mi?*

AY: *Arđosr Hayasđani gam Değegakir Palua, Kharpertu, Çarsancaki, Cabagçuri yev Erzngayu, Haveluadz isđ Khntranatz Azkasiratz, Khizan Kavvar* (Ermenistan’ın Gözyaşı veya Palu, Harput, Çarsancak, Çapakçur ve Erzincan Hakkında Rapor, Milletperverlerin Arzına Binaen Hizan Bölgesi İlavesiyle) adını taşıyan ve Ermenice’den tercümesini yaptığımız bu kitap,

Boğos Natanyan'ın beşinci ve son eseridir. Kitap, yazarın, Patrik Nerses Varjabedyan'ın genelgesini, Patrikhane Karma Meclisi'nin kararını, rahibin Osmanlı İmparatorluğu'nun bilgi ve onayıyla 1878 yılının Mayıs ayında ruhani önderlik kaymakamlığı göreviyle yola çıktığı Palu'daki izlenimlerini, şehrin ve civarının iktisadi ve sosyal yapısını, savaşın ve zorbalığın pençesinde inleyen yoksul Ermeni köylülerinin durumunu bütün ayrıntılarıyla aktarıyor. Rahibin hayatının trajik bir şekilde sona ermesinin bu kitapla bağlantılı olması da “*Adalet Arayışı*”nın önemini bir kat daha artırıyor.

Bu son rapor birçok açıdan önemlidir. Natanyan'ın diğer raporlarında da olduğu gibi incelenen bölgeler son derece sistematik ve ayrıntılı olarak resmediliyor. Bu niteliğiyle bölgenin diğer halklarının tarihini de ilgilendiren bir yönü var. Diğer yandan, rahibin, görev yerinin patrikhaneden uzaklaşmasıyla birlikte düşünce olarak da patrikhaneye mesafe koyduğunu görüyoruz. Natanyan'ın ilk raporları naifçe hazırlanmıştı, Sivas raporunda kızgınlık vardı. Son raporunda ise oklar patrikhaneye, devlete ve egemenlere yöneltiliyor. Son olarak, bu raporun Natanyan'ın sonunu hazırlayan rapor olması bakımından da ayrı bir önemi var. Natanyan'ın yargılanması sırasında bu raporun, Palu hakkındaki çalışmanın, adı geçmektedir. Hatta bütün yargılama bu kitap üzerine kuruluyor. Öyle görünüyor ki Osmanlı Devleti bu kitabı “risale-i muzırâ”dan saymakta ve önsözünün Osmanlıca çevirisini mahkemeye kanıt olarak sunmaktadır.

TKD: *Natanyan'ın raporu ile birlikte bu iki ciltlik kitapta, aynı dönemde ve yine Osmanlı İmparatorluğu'nun bilgi ve onayıyla Patrikhane tarafından görevlendirilerek bölgeye gönderilen, Ermeni taşrasını gözlemleyerek raporlar hazırlayan Karakin Sirvantsdyants ile Vahan Bardizaksti Der Minasyan'ın raporlarına da yer verilmiş. Bunların aynı dönemde, aynı bölgeye gönderilmesi özel bir duruma mı ilişkin?*

AY: Bilindiği gibi 1878 yılı, Osmanlı-Rus Savaşı'nın bittiği ve barış şartlarının görüşüldüğü yıla denk geliyor. Bu açıdan, her üç rahibin de savaş sırasında ve hemen akabinde, Anadolu şehirlerindeki Ermenilerin siyasal ve sosyal durumlarını tespit etmek için seyahate çıkmaları bir tesadüf değil. Zira Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, 3 Mart 1878 tarihinde, Rusya ile imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'nın 16. maddesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapmasını ve Ermenileri, Çerkezlerle Kürtlere karşı korumasını öngörmektedir. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde de aynı hükümler tekrar edilmektedir. Bu antlaşmalarda, “Ermenilerin yaşadıkları vilayetler”den söz edilmesi, buralarda “ıslahat” yapılacağı ve Kürtlere Çerkezlerle karşı Ermenilerin emniyetinin taahhüt edileceğinin belirtilmesi, Patrikhane ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki durumu incelemesini zorunlu kılmış, ve raporlarına yer verdiğimiz rahipler bölgeye gönderilmişlerdir.

TKD: *Raporların, bu coğrafyanın diğer halklarını ve olgularını ilgilendirmesini önemli başka bir özellik olarak belirtmişsiniz...*

AY: Yazarlar, öncelikle Ermeni cemaatinin durumu hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olmak istemişler, ancak seyahatleri boyunca diğer halklar hakkındaki izlenimlerini de dile getirmişlerdir: Türkler, Kürtler, Kızılbaşlar, Yezidiler ve Süryaniler hakkında ilginç gözlemlerde bulunmuşlardır. İncelemeye konu olan, **Samsun, Çarşamba, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Khağdik, Hemsin, Sürmene, Artvin, Ardahan, Ardanoç, Ardaşin, Erzurum, İspir, Hınıs, Pasin, Mamahatun, Varzihan, Gisgim, Erzincan, Tortum, Tercan, Kemah, Eğin, Camurgap, Caruşla, Abuçch, Narver, Khodorçur, Kelkit, Dersim, Kuzucan, Khozat, Çemişgezek, Çarsacak, Çapakçur, Pertek, Perin, Gasma, Divrik, Pinga, Malatya, Arapgir, Yazihan, Hısnı Mansur, Kahta, Behesni, Bayezid, Eleşgirt, Ahlat, Palu, Havav, Hizan, Hemran, Vırtanis, Pazents, Şirinitis, Terjg, Elaziğ, Harput, Mezre, Hazar, Gahan-Maden, Ergani, Çermuk, Çüngüş, Kiğı** gibi yerleşimler geniş bir Anadolu coğrafyasını kapsamaktadır Raporlarda, **Osmanlı Ermenileri**'nin yanı sıra, **Rusya Ermenileri, İran Ermenileri, Müslümanlaşan Ermeniler, Türkler, Keldaniler, Nasturiler, Ermenileşen Rumlar, Rumlaşan Ermeniler, Ermenice konuşan Müslümanlar, Lazlar, Hemşinliler, Rumlar, Kürt Ermeniler, Kürtler, Ermenice konuşan Kürtler, Kürtçe konuşan Ermeniler, Zazalar, Zazaca konuşan Ermeniler, Süryaniler, Yezidiler, Yahudiler, Poşalar, Karapapaklar, Acemler, Tatarlar, Çerkezler, güneşe tapanlar, Arevortikler, Sevortiler, Aleviler, Kızılbaşlar, Dimililer, Gesgesler, Hristiyanlar, Mollalar, Şeyhler, Melikler, Seyyidler, Sirteler, Aşiretler, Beyler, Ağalar, Çeteler, Papazlar, Ruhaniler** gibi çok çeşitli toplulukların tarihine ışık tutulmaktadır. Okuyucuların, buradaki bazı yer isimlerine baktığında yabancılaşmayı, tarihiyle bağının koparılmışlığını derinden hissedeceği açıktır. Kitapta, yerleşimlerle ilgili geniş açıklamalar vererek, bu sorunu ortadan kaldırmaya özen gösterdik. Lakin Sırvantsdyants'ın yıllar öncesinden gelen şu önemli uyarısının altını önemle çizmek istiyoruz: *“Yazarlarımız çok dikkatli olmalı ve yer isimlerini değiştirme gibi bir hatada bulunmamalıdır. Zira tek bir kelime bile tarihe ışık tutabilir.”*

TKD: *Çalışmanızın oldukça yoğun görsellerle zenginleştirilmiş oluşu da ayrı bir özellik...*

AY: Ermenilerin bugün yaşamadığı geniş bir toprak parçasında, geride bıraktığı ve kimse tarafından sahiplenilmeyen, mutlak unutulmuşu terk edilen çok değerli kültürel izlere dikkat çekti. Kitaplarda yer verdiğimiz yaklaşık 300'ü aşkın fotoğraf ve kartpostallarla Ermenilerin, yaşadıkları coğrafyanın kültürüne yaptıkları devasa katkıyı gözler önüne serdiğimizizi düşünüyorum.

“Soydaşlarımız, sıkılmadan ve hiçbir şeyden korkmadan şikayetlerini komiserlere bildirip durumlarının iyileşmesi için gerekenin yapılmasını açıkça talep etmelidirler. Bunda çekimser kalırlar ise sonradan acısını çekecekler...”

TKD: Osmanlı 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1922'ye kadar çeşitli aralıklarla Hıristiyan vatandaşlarını koruyacağına dair yirmi bir tane kapsamlı uluslararası anlaşma imzalamasına rağmen ne yazık ki söz konusu yüz elli senelik zaman zarfında, bu coğrafyanın kadim halklarının gittikçe artan baskıların ve haksızlıkların odağında olduğu bir resim görmekteyiz. Berlin Antlaşması bu yirmi bir antlaşmanın bir parçası; bu antlaşma ile Ermeni meselesi uluslararası bir niteliğe ulaşmış mıdır?

AY: Berlin Antlaşması'na giden yolun üzerinde Kırım Savaşı'ndan sonra düzenlenen Paris Konferansı (1856) bulunmaktadır, ve Osmanlı Devleti, Avrupa'nın desteğini alabilmek için Hıristiyan nüfusa yönelik bir reform hamlesini başlatma sözü vermiştir. 1856 yılında ilan edilen İslahat Fermanı bu sürecin ürünüdür, ve Berlin Kongresi'nin sonuçları, Osmanlı Devleti'nin söz verdiği reformları gerçekleştirmediği anlamına da gelmektedir. Berlin Antlaşması, genel olarak Ayastefanos Antlaşması'nın hükümlerini yumuşatmakla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki ağır yenilgisini onaylamaktadır. Ermeni meselesi hakkında ise çok farklı bir çözüm söz konusu değildir; Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesinden çok farklı düzenlemeler getirmemektedir, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilerle ilgili ıslahatlarının Avrupa devletlerine bildirilmesi şartını ve Avrupa devletlerinin bu ıslahatların uygulanmasını izleme hakkını öngörmektedir. İngiltere, bu maddeye dayanarak hiç vakit geçirmeden, 1878 yılının sonlarında Sivas'a (Albay Wilson), Erzurum'a (Binbaşı Trotter), Van'a (Yüzbaşı Clayton) ve Kayseri'ye (Yüzbaşı Cooper) askeri konsoloslar atamış ve onları ıslahat tedbirlerini izlemekle görevlendirmiştir. Mevcut konsolosların yanı sıra yeni bir uygulama olarak görünen askeri konsolosluk sistemi farklı şekillerde adlandırılmaktadır. Osmanlı idaresi, bunları “konsolos” ya da “konsolos muavini” olarak tanımlarken, İngiltere, “askeri konsolos” (military consul) adını vermektedir. Anadolu'da görev yapacak askeri konsoloslar, Berlin Antlaşması ile kararlaştırılan ıslahat programlarının yürütülmesini ve emniyet sorunlarının giderilmesini denetlemekle görevlidirler. Dolayısıyla bu programların gerçekleştirilirken karşılaşılabilecek sorunları çözecek nitelikleri taşıdıkları varsayılmaktadır.

TKD: Bu uygulamalardan hareketle başlangıçta reformların gerçekleşeceğine dair bir inançtan söz edebilir miyiz?

AY: Başlangıçta yapılan yazışmalar, gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu'nun reform yapacağına dair duyulan inancı göstermektedir. Patrikhane de reformlardan ve askeri konsolosların işlevinden umutludur. Nitekim İzmirliyan'ın, rahip Minasyan'ı görevlendirme yazısındaki, “*Soydaşlarımız, sıkılmadan ve hiçbir şeyden korkmadan şikayetlerini komiserlere bildirip durumlarının iyileşmesi için gerekenin yapılmasını açıkça talep etmelidirler. Bunda çekimsiz kalırlar ise sonradan acısını çekecekler, bu da ne milletimizin çıkarlarına ne de hükümetin niyetlerine uygun düşecektir.*”¹ sözleri reforma dair bir umudu ifade ediyor. Aslında, Berlin Kongresi, askeri konsolosların yetkilerini sadece ahalinin baskı, yolsuzluk ve reform taleplerinin kaydedilmesiyle sınırlamıyor. Anlaşıldığı kadarıyla askeri konsoloslar bu talepleri kendi başkonsoloslarına aktarmakla yetinmemekte, kimi zaman Osmanlı idarecilerine çeşitli yöntemlerle müdahale de etmektedirler. 1880 yılına gelindiğinde baskı ve yolsuzluk şikâyetlerinin oldukça arttığı anlaşıyor. Elbette bu durum direk olarak baskı ve yolsuzlukların bu tarihte arttığı anlamına gelmiyor. Daha çok Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim ahalesinin reform beklentisi, artık bu baskı ve zorbalıkları bildirme ve protesto etme eğiliminin güçlenmesi ve yabancı gazetecilerle temsilcilerin çalışmaları söz konusu olmaktadır.

TKD: *Konsolosların görev ve ilgi alanlarını biraz daha açabilir misiniz?*

AY: Askeri konsolosların yalnızca gayrimüslim ahalesinin uğradığı baskılarla ilgilenmedikleri, Müslüman ahalesinin bu yöndeki taleplerini de dikkate aldıkları anlaşılmaktadır. Bu nedenle gayrimüslim ahalesinin olduğu kadar Müslümanların da saygısını kazanmışlardır. Şikâyetlerin en yoğun olduğu dönem, aynı zamanda reform beklentisinin en yüksek olduğu dönemdir. 1880'in ikinci yarısında yalnızca askeri konsolosların hazırladıkları raporlardan, hizmet içi kullanım amacıyla basılanların sayısı 220'dir. Durumlarıyla en fazla ilgilenilen ahali sırasıyla, Ermeniler, Kürtler, Abazalar, Lazlar'dır. Raporlara konu olan vilayetler sıralamasında ise Trabzon başı çekmekte; onu Sivas, Van, Diyarbakır ve Ankara vilayetleri ile İzmit sancağı izlemektedir.

Berlin Konferansı'ndan sonra İngiltere ile Osmanlı arasında bir nota vaşası yaşandığını gözlüyoruz; Lord Salisbury, İngiltere'nin İstanbul Büyükelçisi Henry Layard'a, daha 8 Ağustos 1878 tarihinde gönderdiği bir talimatla, Anadolu İslahatı'na dair programın çerçevesini çizmişti. Layard da bu çerçeveye uygun bir lâiyhayı II. Abdülhamid'e sunmuş ve uygulama için 19 Ağustos 1878 tarihinde Babiâli'ye bir nota vermişti. Osmanlı hükümeti ise 24 Ekim 1878 tarihli bir notayla cevap vermiş ve ıslahatla-

1- 1. Cilt, shf. 13-14.

rın yapılmasının mâli imkânsızlıklar nedeniyle mümkün olmadığını bildirmişti. Padişahın da onayladığı 24 Ekim 1878 tarihli bu nota, bir bakıma Osmanlı Devleti'nin reform sözünün ve programının yenilenmesi anlamına gelmektedir. Layard, bu taahhüde dayanarak, 17 Temmuz 1879 tarihinde Babiâli'ye iki sözlü nota daha vermişti. Salisbury'nin 8 Ağustos 1878'de Layard'a gönderdiği talimatta, İngiltere'nin, Berlin Kongresi'nin hükümleri uyarınca Osmanlı hükümetinden beklediği reform programının esasları özetlenmiştir, ancak bu maddelerin hepsinin aynı anda uygulanabilecek nitelikte olduğu şüphelidir. Zaten İngiltere, her şeyden önce Anadolu'daki Hristiyan nüfusun, Kürt aşiretlerinin baskın ve soygunlarına karşı korunmalarını talep etmektedir. Bu karşılıklı nota trafiğinin, bir bakıma ıslahat programının dayandığı zeminin ve beklentilerin anlaşılmasını da sağladığını söyleyebiliriz. 3 Aralık 1881 tarihinde İngiltere Büyükelçiliği'nin, Osmanlı Hariciye Nezareti'ne verdiği notada, özellikle Sivas, Diyarbakır ve Van şehirleri ile civarlarında kargaşa ve düzensizliğin çok arttığı ve hem gayrimüslim hem de Müslüman ahalinin bu durumdan şikâyet ettiği bildirilmektedir. İngiltere Büyükelçiliği aynı notada, 1878 yılının ikinci yarısından itibaren görüşülen tedbirlerin yerine getirilmediğinden söz etmekle birlikte, bu tedbirlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenlik ve bütünlüğünü bozacak bir nitelikte olmamasına özen gösterildiği konusunda güvence vermektedir. Aradan geçen üç yıl içinde ciddi bir tedbir söz konusu olmadığı için de hiç değilse asgari tedbirlerin -geçici de olsa- alınması tavsiye edilmektedir. Notada alınması gerektiği bildirilen tedbirler, bir bakıma Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine getirme sözü verdiği reform girişiminin çerçevesini de çizmektedir.

TKD: *Osmanlı bu notalara karşı nasıl bir tavır takınmıştır?*

AY: Osmanlı İmparatorluğu verdiği cevaplarla reformlar konusunda kendisini her seferinde bir kez daha bağlarken, notalardan anlaşıldığı kadarıyla ilk bakışta II.Abdülhamid'in çok fazla rahatsız gözükmemektedir. İngiltere'nin de imparatorluğa kontrollü bir baskı politikası uyguladığından söz edebiliriz. Bunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya ile ilişki kurmasından duyulan endişe de rol oynamış olabilir. Bu bakımdan İngiltere, önerdiği reformların tadilata uğramasını çok fazla dert edinmemektedir. Dolayısıyla reformlar, buna istekli görünmeyen ve zaman kazanmak isteyen Osmanlı İmparatorluğu ile bu meseleyi doğrudan kendi dış politikasının gerekliliklerine uyarlayan İngiltere arasında sahipsiz kalmış gibi durmaktadır. Rusya da Osmanlı İmparatorluğu'nda girişilecek reformların hem İngiltere'nin nüfuzunu artıracığını hem de Rusya Ermenilerini etkileyeceğini düşünerek İngiltere'nin girişimlerini güçsüzleştirmeyi amaçlayan bir strateji izlemektedir. İngiltere, 1881 yılında diplomatik baskı kullanarak, Osmanlı İmparatorluğu'nu reform yapmaya zorlama politikalarında sona doğru gelmektedir. 1882'ye gelindiğinde artık Ana-

dolu'da Berlin Antlaşması'nın öngördüğü türden kapsamlı bir reform hamlesine girileceğine dair umutlar sönmek üzeredir. Osmanlı hükümeti, 1856 yılından beri söz verdiği reformları gerçekleştirme konusunda ciddi bir çaba göstermemiştir. Bu tarihten sonra bu yönde bir gelişme bekleyen kesimler son derece sınırlıdır. Bu bir bakıma Benjamin Disraeli'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığını korumanın Avrupa'nın yararına olduğu düşüncesinin aşınması anlamına gelmektedir.

“Osmanlı-Rus savaşı bütün ahaliyi katlanılması güç koşullar içine sokmuştur, ancak Ermeni köylüsünün durumu bir kat daha kötüdür. Savaşın mali yükünü herkes gibi onların da üstlenmeleri doğaldır, ama Ermenilerin malından ve hayatından duyduğu endişe çok daha büyüktür. Zira Ermeni köylüsü yerel zorbarların ve Kürt aşiretlerin baskılarının yanı sıra yerel idarecilerin ayrımlarından ve ezizyetlerinden de şikâyetçidir”.

TKD: Öyleyse Ermeni sorunu uluslararası planda ele alınsa da süreç içinde geçirilmiştir, Ermenilere verildiği söylenen uluslararası destek bir anlamda lafta kalmıştır diyebilir miyiz? Bir Ermeni temsilcisinin, Berlin Antlaşması ertesinde, Beyrut'ta ifade ettiği “Berlin'de özgürlüğü gördüm. Ama bir kâğıt parçası yiyemedik. Evlatlarım, [yani Ermeniler] hiçbir yabancı umuda bel bağlamayın” sözü doğrulanmış mıdır?

AY: Bir bakıma doğru. Sirvantsdyants'ın “Kıyıda bir köy var, ancak sivriskineklere ve bitlerinin fazlalığıyla ünlü. Bu sebeple de Berlin Kongresi onlara özgürlük ve kendi kendilerini idare hakkı tanımış!”² sözleri, Berlin Konferansı'na ne kadar bel bağlandığının ya da konferans kararlarının ne kadar ciddiye alındığının ifadesi olsa gerek.

Aslında reel bir politika olarak 61. madde de son derece zayıftır. 1878 yılının sonlarına doğru İngiliz Büyükelçi Layard'ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform yapacağı konusunda duyduğu kuşku artmış görünmektedir. Bu o kadar açıktır ki, büyükelçi, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu büyük bir güç olarak Rusya'ya karşı destekleme politikasının artık isabetli olup olmadığını sorgular duruma gelmişti. Aslında reformlar konusunda Osmanlı İmparatorluğu'na yapılan baskı, İngiltere hükümetlerinin dış politikada aldıkları tutumla da ilgiliydi. Reformlar konusunda yapılan baskının önemli bir sebebi, İngiltere etkisinde ve güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası güç dengesinde İngiltere'nin elini kuvvetlendireceğine duyulan inançtı. Doğu Anadolu'nun Rusya'nın eline

2- 1. cilt, shf. 176.

geçmesi, İngiltere tarafından Süveyş'in kontrolünü kaybedeceği ve Hindistan sömürgesini tehdit edecek bir sürecin başlayabileceği bir durum olarak görülüyordu. Ancak uluslararası güç dengelerinde meydana gelen her değişiklik, bu inancı güçlendirmekte ya da zayıflatmaktaydı.

Askeri konsolosların Anadolu'da görevlendirilmesi, reformlar konusunda baskı yapmak ve güçlü bir jandarma teşkilatına duyulan ihtiyacın yakıcılığını göstermek bakımından da önemli bir işlev gördü. Temmuz 1879'dan itibaren göreve başlayan askeri konsolosların, Anadolu seyahatlerinde gördükleri, savaşın verdiği büyük zararı göstermektedir, ve bu tablo, Natanyan'ın Ermeni köylerinde gördüğü yıkımla çok büyük ölçüde çakışmaktadır. Osmanlı-Rus savaşı bütün ahaliyi katlanılması güç koşullar içine sokmuştu, ancak Ermeni köylüsünün durumu bir kat daha kötüdür. Savaşın mali yükünü herkes gibi onların da üstlenmeleri doğaldır, ama Ermenilerin malından ve hayatından duyduğu endişe çok daha büyüktür. Zira, Ermeni köylüsü, yerel zorbalardan ve Kürt aşiretlerin baskılarının yanı sıra, yerel idarecilerin ayrımlarından ve eziyetlerinden de şikâyetçidir.

TKD: *Kitabın birinci cildi dönemin siyasal ve toplumsal iklimini içeren geniş bir tarih felsefesi perspektifiyle okunabilecek, kapsamlı bir çalışmayı içeriyor. Bölgeye dair daha önceki etütler her etnik aktörün, kendi açılarından toplumsal ilişkilerini inceliyordu. Burada farklı olarak bölgede mevcut tüm etnik grupların toplumsal özellikleri ve devletle olan ilişkileri bütünlükle mercek altına alınmış. Bu bakımdan oldukça önemli bir çalışma. Sivas 1877'de de dönemin toplumsal niteliğine dair uzun bir sunuş vardı. Raporun yazıldığı zamanın siyasal ve toplumsal ikliminden biraz söz edebilir miyiz?*

AY: Natanyan, Sivas raporunda, Tanzimat'la başlayan sürecin Ermeni toplumunu nasıl etkilediğini, devletin merkezileşmesinin ayanlarla uzun süren bir mücadeleyi nasıl zorunlu kıldığını ve bu mücadelenin Sivas Ermenilerinin hayatını nasıl zorlaştırdığını anlatıyordu. Palu çalışması ise birkaç açıdan daha sert bir mücadelenin içinden yazılmıştı, ve bu durum kitabın başlangıcından itibaren hissedilmektedir. Her şeyden önce mağlubiyetle sonuçlanan Osmanlı-Rus Savaşı'nın hemen sonrasında, ağır yoksulluk ve güvensizlik koşullarında yazılmıştır. İkinci olarak, farklı bir toplumsal yapının ve egemenlik ilişkilerinin hâkim olduğu bir bölge söz konusudur. Sivas şehrindeki temel sorunlardan biri merkezi idare ile ayanlar arasındaki çatışmanın şiddetiydi. Palu'da ise feodal bir yapı ve aşiret düzeni hüküm sürmekteydi. Merkezi idare, çoğu zaman güçlü aşiretlerle uzlaşmak ya da aşiretler arasındaki gerilimleri kullanmak ve kıskırtmak zorundadır. Bu politika ise genellikle yoksul Ermenilerin uğradığı baskı ve eziyeti görmezden gelmekle, aşiretlerin zorbalıklarına göz yummakla eş anlama gelmektedir. Natanyan görmezden gelmemiş, göz

yummamıştır. Kitap boyunca zorba aşiretlerin yaptıkları yağma ve talanla, dini yapıların ve görevlilerin uğradığı saldırılarla karşılaşırız. Natan-yan, bu saldırıları yapanları isimleriyle birlikte kaydetmekten geri durmaz. Üstelik fail ve iştirakçuları, merkezi idareye ve Patrikhane'ye şikâyet eder. Ne yazık ki şikâyet ettiklerinin bir bölümü zorbalarla işbirliği yapan Ermenilerdir, ve çıkarlarını zedeleyen rahip hakkında asılsız ihbarlarda bulunarak onu görevinden uzaklaştıracaklardır. Rahibin hayatı bundan sonra alt üst olacak ve trajik bir şekilde sona erecektir.

TKD: Diğer yazarlara gelirsek...

AY: Seyahati sırasında savaşın yarattığı yıkımı ve özellikle Erzincan, Erzurum ve Kars civarındaki Ermenilerin güvenlikten yoksun hayatlarını gören rahip Minasyan'a göre, Ermenistan'da "kan ve gözyaşı" hüküm sürmektedir. Minasyan, gezdiği her yerde ölüme, yoksulluğa, eğitimsizliğe, ağır vergilere ve yerinden yurdundan göç etmek zorunda kalan Ermenilere rastlamıştı. "Ermeni köylülerinin savaştan ne kadar çok zarar gördüğünü anlatmayacağım. Bir zamanlar cemaate ait ve yabancı gazetelerin övgüyle bahsettiği, şimdilerde ise sakat ve hasta olan o 30.000 Ermeni'den bahsetmeyeceğim. Cephane ve topların taşınması esnasında neredeyse zorla ve bedavaya kullanılan, sadece araba, öküz ve katırını vermekle kalmayıp hayati önem taşıyan azığını bile üste veren Ermeniden bahsetmeyeceğim." diyerek sözlerine başlar. Minasyan'a göre, zaten Ermenilerin başında "kar" hiç eksik olmamıştır. Minasyan, olan bitenden ötürü devleti şikâyet etmediğini özellikle belirtir; onun katlanamadığı kilisenin ve İstanbul'un yaşayanlara seyirci kalmasıdır.

Res'ul
Ayn'da
bir Çerkes
aile

Res'ul
Ayn'da
bir Çerkes
aile

Res'ul
Ayn'da
bir Çerkes
aile

Ekonomisi iflas etmiş ve büyük bir savaşı kaybetmiş olan imparatorlukta kapsamlı reformlara girişmek kolay görünmemektedir. Yoksulluk sadece köylülükle de sınırlı değildir, devlet çoğu zaman kendi idari görevlilerinin maaşlarını ya ödeyememekte ya da geciktirmektedir. Zaptiyelerin çoğu fiziki bakımından bile bu görevi yerine getirecek kimseler değildir. Maaşlarını alamayan, teçhizatlarının eskiliği nedeniyle eşkıyalarla çarpışmakta güçlük çeken zaptiyeler, çoğu kez -Natanyan'ın da şikâyetlerinde bahsettiği üzere - suçluları arama bahanesiyle gittikleri köylerde ahaliye baskı yapmakta, zorla kendilerine hizmet ettirmektedirler. Natanyan, kolluk kuvvetlerinin bu suistimallerinden daha çok Ermeni köylerinin zarar gördüğünü söylemektedir. Natanyan'ın da Anadolu'daki Ermenilerin yerel zorbalara, Kürtler ya da diğer Ermeniler tarafından uğradıkları saldırıları, İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ne bildirdiğini biliyoruz. Ancak Natanyan sorunun çok daha karmaşık olduğunu farkındadır; bu eziyet ve baskıları önlemek isteyen ruhani önderler de sahipsiz bırakılmakta, Patrikhane'den yeterince destek alamamakta, çeşitli zorluklar ve tuzaklarla karşılaşmaktadırlar. Natanyan, taşradaki baskı ve eziyetin önüne geçmenin o kadar kolay olmadığını kısa bir süre sonra anlayacak ve buradaki zorbalanın işlerini güçleştirmesinin karşılığını görevden alınmakla görecektir. Şikâyet etmek ve bunu yetkili mercilere bildirmek baskı ve eziyetlerin önünün alınmasını sağlayamamaktadır. Asayişsizliği derinleştiren bir unsur da savaş sırasında ortaya çıkan mültecilerin iskani meselesidir.

Çerkezlerin çoğunlukla silahlı olmaları ve yerel idarecilerin de onlara karşı nasıl davranacaklarını tam olarak bilememeleri nedeniyle yerleştikleri bölgelerde ciddi bir asayiş sorunu ortaya çıkmıştır.

TKD: *Nüfus hareketliliğinden kaynaklı mültecilerden bahsederken özellikle Çerkezlere değinilmesi gerek galiba...*

AY: Doğru. Bu mesele doğrudan Ermenilerle ilgili olmamakla birlikte, onların hayatını etkileyen bir boyuta sahip. Rusya'nın 18. yüzyıl sonlarından itibaren Güney Kafkasya'ya hakim olma çabasını hızlandırması, onu bölgedeki halklarla karşı karşıya getirmişti. Uzun ve sert bir mücadelenin 1860'larda Rusya tarafından kazanılması üzerine önemli bir Çerkez nüfus, Osmanlı topraklarına göç etmek zorunda kalmıştı. Topraklarını terk etmek zorunda kalan Çerkezlerin, muhtemelen yaşadıkları yoksulluk ve yıkımın da etkisiyle, Anadolu'da sebep oldukları güvenlik ve asayiş sorunları, Ermenilerin hayatını ciddi ölçülerde güçleştirmişti. Askeri konsolos Wilson'un raporuna göre en büyük problem Çerkez mültecilerinden kaynaklanmaktadır. Göçmenlerin memleketlerini işgal eden Rus-

ya'ya duydukları öfkeyi imparatorluğun Hıristiyan nüfusuna yöneltmeleri hiç de zor değildir. Bu koşullarda Çerkez göçmenler, Ermeniler üzerinde yeni bir baskı kaynağı olarak ortaya çıkacaktır. Avagyan'ın, imparatorluğun Çerkez göçmenlerle ilgili politikasına dair söylediklerinde bu grupların ayrı bir baskı aygıtı olarak kullanıldığı ifade edilmektedir: *"II. Abdülhamid'in Çerkezleri kullanma amacı kendisinden önceki padişahlarınkiyle aynıydı. Çerkezler aracılığıyla İmparatorluğun Müslüman ahalisinin giderek çoğaltılması ve güçlendirilmesi, Hıristiyan vilayetlerin müslümanlaştırılması, savaşkan ve gözüpek Kuzey Kafkasyalıların bünyesine alınarak ordunun güçlendirilmesi, Çerkezler aracılığıyla halkların milli kurtuluş hareketlerinin bastırılması ve dış politikada Rusya ile ilişkilerinde kullanma."*³ Avagyan, Osmanlı hükümetinin, uzun bir süre boyunca Zeytun, Sasun ve Muş'taki Ermeniler üzerinde tam bir denetim sağlayamadığına ve buralarda vergi ödemeyen, "yarı bağımsız" yaşayan Ermenileri denetim altına almak için Çerkezleri kullandığına dikkat çekmektedir. Aslında bu bölgeleri denetim altına almak için daha önce Kürtler ve Türkmenler eliyle de baskı uygulanmıştı, ancak alınan sonuç karşılaştırıldığında Çerkezlerin daha etkili olduğu görülmüş ve başka yerlerde de bu politikaya başvurulmuştu. Zeytun Ermenilerine karşı Çerkezlerin kullanılmasının, Kürtlerin ve Türkmenlerin vergi toplama sorununda kullanılmasından çok daha etkili olduğunu deneyimle gören Babıâli, bu uygulamayı Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı başka bölgelere de -özellikle de Samsun, Muş, Van ve Erzurum çevresine- yaymıştır.

1870'lerin sonunda ise durum daha farklı görünmektedir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın yenilgiyle bitmesinin yanı sıra ciddi bir kıtlık tehlikesi de baş gösterir. Ermeni Patriği Nerses Varjabedian, 29 Mart 1879'da Bay Malet'e yazdığı mektupta, İstanbul'da değeri düşen kağıt paranın diğer vilayetlerde de hiçbir kıymetinin kalmadığını, devletin bile vergisini madeni para olarak istediğini ve "Kürt ve Çerkez beylerinin yağmaları, zaptiyelerle yerel idarelerin dolapları" sonucu Ermeni halkının açlıktan ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını belirtmektedir. Kağıt paranın değerinin sürekli ve büyük oranda düşmesi hazine gelirlerini azaltmakta, enflasyonunun yükselmesine yol açmakta ve kalabalık göçmen kitlesinin yarattığı iâşe sorunlarıyla birleşerek içinden çıkılmaz bir hal almaktadır.

TKD: *Devlet nerede?*

AY: 1875 yılında mali açıdan iflas eden imparatorluk, ardından askeri ve diplomatik yenilgilerle sarsılmış ve birkaç yıl sonra meydana gelen kıtlığın bazı vilayetlerde yol açtığı korkunç sonuçlar karşısında büsbütün çaresiz kalmıştı. Dolayısıyla Patrik Varjabedian'ın mektubu bir abartı içer-

memektedir. Osmanlı-Rus Savaşı'nın yarattığı yıkıma, ağır vergilere ve ardından da kıtlığa maruz kalan vilayetlerde, açlıktan ölümler artmaya başlamıştı. Böyle bir ortamda imparatorluğun çökeceği düşüncesinin güçlenmesi ve yerel isyanların artması şaşırtıcı değildir. 1879-1880 yıllarında Doğu Anadolu'da, özellikle de Van, Diyarbakır ve Erzurum vilayetlerinde kıtlık, hatta açlık yaşanır. Nüfusu iki yüz bine yaklaşan Erzurum'da yaklaşık on bin kişi açlıktan ölür. Yerel isyanlar patlak verir, imparatorluğun çökmek üzere olduğu ve bölüşüleceği fikri hemen her yere yayılır, ve birçok insan geleceğe kaygılı gözlerle bakmaya başlar. Ekonominin çökmek üzere olduğu, asayişin sağlanamadığı koşullarda ahalinin bir bölümünün silahlanmasına engel olunamaması da önemli bir endişe kaynağıdır. Berlin Antlaşması'nın öngördüğü reformlar için çeşitli projeler öneren Anadolu'daki Ermeniler, güvenlikle ilgili önlemler çerçevesinde, Kürtlerle birlikte Çerkezlerin de kontrol edilmelerine ağırlık vermektedirler. Çerkezlerin çoğunlukla silahlı olmaları ve yerel idarecilerin de onlara karşı nasıl davranacaklarını tam olarak bilememeleri nedeniyle yerleştikleri bölgelerde ciddi bir asayiş sorunu ortaya çıkmıştır.

TKD: *Peki ya Kürtler?*

AY: Anadolu'daki Ermeni köylüsü daha büyük bir soygun ve talana Kürtler tarafından maruz bırakılmaktadır, ve üstelik Kürtler bunu alıp kaçmak şeklinde değil zora dayalı olarak yapmaktadırlar. Rahip Minasyan ve Natanyan'ın eserlerinde, Kürtlerin ve onlarla işbirliği yapan Ermenilerin, Ermeni halkı üzerindeki baskı ve eziyetleri hakkında pek çok örnek verilmektedir. Natanyan'ın eserinde de altını çizdiği gibi Ermeni köylüsü, üzerinde ağaların zulmü, hakkını aradığına pişman edilen Ermeni köylüsünün çaresizliği, zorbalarla işbirliği yapan yerel idarecilerin fırsatçılığı ve buna göz yuman devletin kayıtsızlığıyla karmaşıklaşan bir yapı söz konusudur. 1878-1880 yılları arasında yaşanan kıtlık nedeniyle bütün bölge halkının büyük acılar çektiği açıktır, ancak hem devlete hem de yerel beylere vergi vermek zorunda kalan ve göçebe aşiretlerin saldırılarına maruz kalan Ermeni köylüsü, bu durumdan en çok zarar gören kesimlerin başında gelmektedir.

Vahakn N. Dadrian, taşrada, yerel beyler tarafından yapılan yağma ve saldırıların artmasının tesadüfi olmadığına, ve bu durumun, merkezi otoritenin bu tür saldırılara göz yuman gevşek yapısından kaynaklandığına inanmaktadır. Dadrian, Türk-Ermeni ihtilafının, başlangıçta otoritelerin iltihaplanmasına gizlice izin verdikleri bir Kürt-Ermeni ihtilafı olduğunu ve Ermenilere karşı yapılan yerel ve bölgesel yağmaların altında yatan kültürün, bir ölçüde Osmanlı başkentindeki merkez kültürün gizli yansımaları olduğunu söyler. Bu bakımdan Berlin Antlaşması'yla öngörülen reform projesinin ilk adımı, güvenlik ve asayişle ilgili tedbirlerin alınmasıdır.

Abdülhamid'in sunduğu yeni bütünleşme projesine hâkim olan eğilim, imparatorluğun Hıristiyan unsurlarını dışlamaktadır. Bu ise Tanzimat düzenlemeleriyle ulaşılacak istenen sonucun tam aksidir.

TKD: *II. Abdülhamid reform sözüyle tahta geçmiştir. Devletin güçlendirilmesi ve merkezileşme yönünde bir takım reformlar da yaptığını söyleyebiliriz. II. Abdülhamid'in reformları nasıl adlandırılmalı sizce?*

AY: *II. Abdülhamid döneminde, Tanzimat'ın yaptığına benzer modern kurumlar oluşturulmaktadır, ancak bunlara farklı bir felsefe hâkimdir. Sunduğu yeni bütünleşme projesine hâkim olan eğilim, imparatorluğun Hıristiyan unsurlarını dışlamaktadır. Bu ise Tanzimat düzenlemeleriyle ulaşılacak istenen sonucun tam aksidir.*

II. Abdülhamid, devletin ciddi bir reform hamlesine girişmesi gerektiğinin farkındadır, ancak bunu Avrupa'nın beklediğinin aksi bir yönde, dinsel öğelerden yararlanarak güçlendirilen yeni bir merkezileşme yönünde yapacaktır. Bu politika, Ermenilerin yaşadıkları yerlerde Kürtlere ivme kazandırmaktadır.

Bu bakımdan başta Kürtler olmak üzere, Tanzimat'ın güven kaybettirdiği yerel Müslüman beyleri yüceltmek ve tekrar devlete kazandırmak, en öncelikli görevdir. Sultan, Şeyh Ubeydullah'ın 1880 yılında özerklik talebiyle ayaklanması sırasında da, bu nüfuzlu şahısa karşı dikkat çekici bir tahammül göstermişti. II. Abdülhamid'in Kürtlere etkin biçimde katılabilecekleri yeni bir merkezileşme politikası sunması, Ermenilerin içinde buldukları koşulları önemli ölçüde zorlaştırmıştı. Merkezi idarenin görevleriyle işbirliği yapan ya da rüşvet, tehdit gibi yollarla onları etkisizleştiren Kürt beyleri, Ermeni köylülere ağır vergi ve angaryaları dayatmaktadırlar. Bu bakımdan 1878 yılının, hem Kürtler hem de Ermeniler bakımından önemli bir dönüm noktası olduğunu söyleyebiliriz. Yeni merkezileşme projesinde kendilerine yer bulan Kürtler arasında, Şeyh Ubeydullah'ın isyanıyla birlikte bağımsızlık düşüncesi de belirmeye başlamıştı. 1878 yılının sonlarında Palu'da Ermenilerin yaşadığı sıkıntıları gören Boğos Natanyan'ın, yazdıklarında da yeni bir bakışın ve arayışın başlangıç adımlarını görmek mümkündür: *“Şimdi halkın devlete niçin vergi ödediğine dair basit bir soru soralım. Tabii ki hırsızlar tarafından soyulmamak için. Ailesiyle beraber, her şeyiyle özgür, korkusuz rahat hayat sürmek için. Ancak tam tersi oluyor. Zira halk her zaman, her dakika acıyla, soyularak, aşağılanarak, kılıçtan geçirilerek, korkuyla, küfürler işiterek, çekilmez zorluklarla dayanarak borcunu ödüyor ama karşılığında sesi mahkemelerde duyulmaz oluyor. Buradan şu sonuca varıyo-*

ruz. Vergilerimiz bizi rahat yaşatmaya yetmiyor. Yerine getirdiğimiz hizmetlerin önemi yok. Sadakatle hizmetimizin karşılığı sömürülmek vs. O zaman ne yapmalıyız? Herkes düşünsün ve dermanını bulsun.”⁴

TKD: *Sultan II. Abdülhamid’in, reform zorunluluğunu aşmak için toplumu yeniden örgütlemesine yönelik tedbirlerinden söz edersek...*

AY: Sultan, Tanzimat’ın hayal kırıklığına uğrattığı çok sayıdaki çevrenin üzerine oynamaya başlamıştı. Yeni meşruiyet zemini, Hıristiyanların dışarıda bırakıldığı bir dayanışma fikrini güçlendirme üzerine kurulacaktır. Bu politika değişikliği açısından 1878 yılının kritik bir dönüm noktası olduğu üzerinde pek çok araştırmacı mutabık görünmektedir. Seton-Watson’ın, ‘resmi milliyetçilik’ adını verdiği siyasa, ideolojik olarak kuşatılmış multi-etnik imparatorlukların yönetici hanedanları tarafından ‘millî’ motiflerin bir uygulamasıydı. Kendi bağlamında ve öz tarihsel rengini kullanarak, Osmanlı hilafeti, kendisini yeni bir mistik benlik imgesiyle doldurmaya çalıştı. Stephen Duguid, Hamidiye döneminin ‘birlik’ ve ‘selâmet’ gibi kilit kavramlara yaptığı bu yeni vurguya dikkati çeker. Müslüman ahali, Tanzimat’ın Müslüman ve Hıristiyanları kanun önünde eşit ilan etmesinin kendisinde yarattığı güvenmeyi ve Avrupa’nın esasen Hıristiyan nüfusun koşullarının iyileştirilmesi için yaptığı baskıyı bu yeni meşruiyet zemini içinde telafi edebilecektir. Bugünden bakıldığında II. Abdülhamid’in 1878 yılında böyle bir politika değişikliğine gittiğini söylemek mümkün görünmektedir. 1878 yılında, bunu açık bir şekilde görebilmek o kadar kolay değildir. Ancak 1880’li yılların ortalarına doğru, Müslümanların dayanışması temelinde tarif edilen bir meşruiyet zemini iyice belirginleşmişti. Bu kavramlar, kuşkusuz İslami bir çerçeve içinde anlam ve değer ifade ediyorlardı. Dolayısıyla söz konusu olan Müslüman nüfusun birlik ve selâmetidir. Natanyan, Palu’nun gayrimüslim nüfusu için söz konusu olanın “gözyaşı” ve “sefalet” olduğunu kitabına verdiği isimle de bir kez daha vurgulamıştı. Bizim burada eserlerini tercüme ettiğimiz üç yazar, kitaplarını 1879 yılında yayımlamışlardır (Sırvantsdyants eserinin ikinci cildi 1884 tarihli). Bir reform beklentisi içinde olsalar bile, yazdıklarında alttan alta bu reformların özellikle Anadolu’da uygulanabileceğinden kuşkulanmaya başladıklarının izleri vardır. Natanyan’ın bu sürecin farkına erken vardığını tahmin ediyoruz. Zira, Palu ve civarı hakkındaki kitapta, iki yıl önce yayımlanan Sivas’a dair çalışmasının aksine, Sultan II. Abdülhamid hakkında övücü herhangi bir değerlendirmede bulunmamaktadır. Natanyan’ın Palu’daki görevi sırasında karşılaştığı sıkıntılar, bu birlik ve selâmet kavramının taşrada nasıl algılandığını çok iyi göstermektedir. Taşradaki yerel zorbalık ve onların işbirlikçileri, ken-

dilerinin çıkarlarına ters düşen her hareketi ahalinin birlik ve selâmetini bozan bir hareket olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Birlik ve selâmet kavramları giderek imparatorluğun Hıristiyan nüfusunu yabancılaştıracak bir boyut kazanacaktır. Sırvantsdyants başından beri Berlin Kongresi'nden pek ümitli görünmemektedir: “*O sabhte himayeciler Ermeninin ne amcası, ne de eniştisi idiler. Onlar daha ziyede becerikli avcılar ve kasaplar idiler.*”⁵⁶

Esasen Tanzimat, öngördüğü reformları belirli bir özgürlük anlayışı ya da siyasal hakların genişletilmesi çerçevesinde ele almamaktadır. Reformların yönü devletin güçlendirilmesine ve kurtarılmasına dönüktü.

TKD: *Ermeniler, reformları başlangıçta nasıl karşıladılar?*

AY: Ermeniler, II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla başlayan sürece, bir bakıma Tanzimat'tan beri başlayan reformların devam ettirileceği düşüncesiyle ümitli yaklaşmışlardır. Tanzimat'ın ilanı, imparatorluğun tüm nüfusunu kanun önünde eşit sayan, birlik ve selameti, kanunların herkese eşit uygulanması yoluyla sağlamayı amaçlayan bir girişimdir. Tanzimat Fermanı, herkesin kanun önünde eşitliğinden, can, mal ve ırz güvenliğinden, vergi adaletinden, mülkiyet hakkından söz etmektedir. Bu süreç, bu bakımdan yönünü Avrupa'ya dönmüş, Avrupa kurumlarını Osmanlı ülkesine uyarlamaya çalışmıştı. Arkasından gelen Islahat Fermanı da bu genel prensibi derinleştirmektedir. Bilindiği gibi 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı'nın ardından kanun ve meclis fikirleri hızla yaygınlaştı ve idarenin bazı kurallar çerçevesinde faaliyet göstermesi anlayışı belirginleşti. Bu süreç hem idarenin gayrimüslim tebaa ile ilişkilerini hem de gayrimüslim cemaatlerin iç ilişkilerini köklü biçimde değiştirdi. Tarifi eksik, kapsamı sınırlı ve temsiliyet gücü tartışmalı da olsa kanun ve meclis kavramları, Osmanlı toplumunu anayasa düşüncesine ulaştıracaktı. Ermeni cemaati de bu süreci bütün tartışmalı yönleriyle birlikte yaşamıştı. Dolayısıyla II. Abdülhamid'in reform girişimleri böyle bir tarihsel zemin üzerinde yükselmiş ve kanun ve meclis kavramlarının derinleştirileceği beklentisini artırmıştı.

TKD: *Ancak bu fermanlarla verilen sınırlı haklar pratikte birer birer geri alınacaktır. 1892'de özel mekanlarda ayin yasağı, özel okullardan mezun olan çoğunluğu Ermeni değişik dinlere mensup kişilere kamu hizmetlerinde görev yasağı gibi uygulanmalar getirilerek verilen haklar*

Ermeni tarihi roman yazımının öncülerinden Raffi (Hagop Melik Hagopyan)

geri alınmaktadır. Bir süre sonra daha sistemli baskı ve şiddet politikalarını devşirilecektir.

AY: Esasen Tanzimat, öngördüğü reformları belirli bir özgürlük anlayışı ya da siyasal hakların genişletilmesi çerçevesinde ele almamaktadır. Reformların yönü, devletin güçlendirilmesine ve kurtarılmasına dönüktü. Tanzimat'la birlikte meydana getirilen kurumlar, çoğu zaman kuruluş maksadını yerine getirememiş, kimi zaman da bu maksadın dışına çıkmıştı. Değiştirmeleri beklenen iktidar ilişkilerini de kökten ortadan kaldırdıkları söylenemez, zira taşradaki yerel güçlerin hâkimiyetlerini doğrudan sınırlandıracak yapıda değillerdi. Bununla birlikte taşradaki yerel güçlerle merkezi idare arasında tuhaf, her somut durumdaki güç dengeslerine bağlı olan bir ortaklık meydana çıktı. Bu durum taşradaki ahalinin ezilmesine engel olamadı, hatta bazı durumlarda üzerindeki yükü daha da artırdı. Zira devlet, merkezin gücünü taşrada da hâkim kılmak için yeni kurumlar oluşturmakta ve daha etkin vergi toplama yöntemleri üzerinde durmaktaydı. Ancak bunu yerel güçlerin iktidarını ortadan kaldırmadan yaptığı için, bütün girişimleri halkın yükünü artırmaktan başka bir sonuç vermedi. Köylü hem merkezin hem de ayan ve yerel eşrafın, ağalarla beylerin talepleri arasında sıkışıp kalmıştı. Yerel eşraf Tanzimat'ın vergi toplama, iltizam ve angarya konularında getirdiği modern hükümlerin uygulanmasını önledi ya da amacından saptırdı. Kendi zeminini güçlendirebilmek için daha fazla ve daha etkin bir şekilde vergi almak isteyen merkezi hükümetin bu kararları, Tanzimat'ın kendi yaşam koşul-

larında iyileştirmeler getireceğini bekleyen reayanın hayal kırıklığı yaşamasına neden oldu. Siyasal üstünlük hükümetini ama nüfuz ve servet ayanlarda kaldı. Tanzimat süreciyle getirilen vilayet ve kaza meclisleri de genellikle eski hakimiyet ilişkilerinin yeniden ama farklı bir biçimlerde üretildiği alanlardan biri haline gelecekti. Hükümet, zaman zaman vilayet meclislerinin yerel güçlerin aleti olmasını engellemeye dönük girişimlerde bulunsa da bunda pek başarılı olduğu söylenemez. İdari yapıyı yeniden merkezileştirmek isteyen devlet, yerel güçlerin bir kısmını hükümet görevlerine atayarak, bir kısmını da vilayet meclisleri aracılığıyla yerel idareye dahil ederek bir bakıma onları merkezi yönetimin bir parçası haline getirmişti. Ancak bu süreç iki yönlü işlemektedir. Eğer merkezi idare, yerel güçlerin iktisadi ve siyasal güçlerini yeterince denetleyemezse, ayanın ve eşrafın resmi görevlerini ve vilayet meclislerindeki pozisyonlarını kullanarak yaptıkları haksızlık, yolsuzluk ve zulüm bütünün bir parçası haline geliyordu. Daha önemlisi yapılan baskılar, devletin makam ve kurumları aracılığıyla meşrulaştırılmış oluyordu.

Ancak ulaşılan sonuç ve gösterilen direnç ne olursa olsun, Tanzimat reformlarının köklü bir dönüşüm anlamına geldiği yadsınamaz.

TKD: *Ziya Paşa'nın Zafername adlı hicviyesindeki "Rumdan, Ermeniden yaptı müşir-i bala / Eyledi resm-i musavvatı hukuku ikmal" dizeleri, direncin yanında Müslümanların eşitlikten ne kadar rahatsız olduğunun, eşitliğin kabul edilmediğinin ifadesidir. Bu konuda neler söylenebilir?*

AY: Kanun önünde eşitlik ilkesinin gerçekleşmesi, imparatorluğun bütün topraklarına nüfuz edebilen güçlü bir idari, mali ve askeri yapıyı zorunlu kılmaktadır. Her şeyden önce herkesi kanuna uymaya zorlayan ve kanuna uymanın herkesin yararına olduğunu kanıtlayan bir otoritenin varlığına ihtiyaç vardır.

Tanzimat reformları, vergi, iltizam, askere alma gibi konularda öngörülen sonuçlara ulaşmayı sağlayamasa da kanun önünde eşitlik ve temsil ilkelerini, bütün eksiklerine rağmen, imparatorluğun gündemine sokmuştu. Müslüman ve gayrimüslim tebaanın kanun önünde eşitliği ilkesi, Mekke ve Trablusşam'da Müslüman ahalinin isyanına yol açmıştı. Kürtlerin yoğun olduğu bölgelerde ise Tanzimat'ın ilanı, devletin yeni ve güçlü bir merkezleşme hamlesi olarak görülmüş ve Kürt aşiretlerinin özerkliklerini ortadan kaldıracak bir gelişme olarak algılandığı için isyanla karşılık görmüştü. Aşiretlerin merkeze başkaldırıları, bu bölgelerde yaşayan Ermeni reayanın hem merkezin hem de aşiretlerin vergi ve angaryaları altında ezilmelerinden başka bir sonuç vermeyecektir. Ancak gayrimüslim reaya bu kısıkaçtan, Tanzimat reformlarının kanun önünde eşitlik ilkesinin sonuçlarını her yerde talep etmekle çıkabileceğini düşünmüş ve 1850'lerden itibaren merkezi hükümeti ve İstan-

bul'daki Patrikhaneyi uğradığı baskı ve yolsuzluklar hakkında şikâyet bombardımanına tutmuştu. Bu şikâyetlerin çoğunlukla sonuç vermemesine rağmen Ermeni reaya, Tanzimat ve ardından Islahat fermanlarının öngördüğü eşitlik ilkesine son derece zor koşullarda dahi sahip çıkmıştı. Bu bakımdan 1860'lı yıllar merkezi hükümetin ve aşiretlerin vergi ve angarya yükü altında boğulan Ermeni reayanın direnişinde önemli bir dönüm noktası olarak belirginleşecektir. Zira bu direniş, hem Ermeni toplumunun içyapısındaki ayrışmaların bir sonucuymdu hem de o ayrışmayı hızlandıracak bir rol oynamıştı.

TKD: *Ermeni araştırmacı Levon Vartyan'ın gayrimüslimlere uygulanan ayrımcı vergilerin tarihsel incelemesi, ekonomik ve toplumsal yaşamdaki ayrımcılığın belgelenmesinde önemli bir kaynaktır. İmparatorluklarda, Hristiyan tebaadan Müslümanlara uygulanmayan çeşitli vergiler alındığı gibi Müslümanlardan alınan vergilerin kat be kat fazlası da Hristiyanlara uygulanmaktadır.*

AY: Merkezleşmenin ilk safhalarında çiftçiler, hem hükümete yeni koyduğu vergileri hem de ayanlara ananevi [geleneksel] olarak verdikleri kiralın ve resimleri ödediler. Natanyan'dan öğreniyoruz ki, Palu ve diğer kazalardaki Ermenilerin çoğu ailelerini yüzüstü bırakarak İstanbul'a gurbete gidiyorlar. Sebebi, bu tahammülü zor sömürüye ve ağır vergilere dayanamamalarıdır.

Ghazarian, Harput ovasında toplanan 15 çeşit vergiden söz etmektedir: **Bedel-i Asker, Emlak, "Temetiv"** [Temettü: bireysel gelir vergisi], **"Hungak"** [Tahıl], **"Bağhat"** [Üzüm vergisi], **Karpuz bahçesi vergisi, Şarap akçesi, "Khamchour"** [Koyun, büyükbaş hayvan ve diğer canlı hayvanlardan alınan vergi], **Pamuk kesimi** [Pamuk vergisi], **İnşaat vergisi** [Yeni bir inşaat başladığında ya da yenileme yapıldığında alınıyordu], **Pencere vergisi, Eğitim vergisi** [Bu vergi Ermenilerden alınıyordu ancak hiçbir zaman Ermeni okulları için kullanılmadı], **Sağlık vergisi, Yol vergisi, "Mekara Teke"** [**Mekkâre:** Her yıl bir kaç kez polis köyle-re baskın yaparak eşeklere ve diğer yük hayvanlarına el koyar ve bazen sahiplerini devlete hizmet ettirirlerdi].

Devlet, tam olarak hâkim olamadığı bölgelerde geleneksel baskı sistemleriyle işbirliği yapmaktadır. Bu durum pratikte Ermeni köylüsünün yükünü artırmaktan başka bir sonuç vermemektedir. Çiftçilerin hem hükümete hem de yerel beylere (mültezime, ağaya vs) vergi ödemesi, Ermeni köylülerinin en çok yakındığı uygulamaların başında gelmektedir. Özellikle Anadolu'daki vilayetlerde yaşayan Ermeni köylüler, bu uygulamadan çok çekmektedirler; zira burada geleneksel ağalık ve beylik düzeni ne tam olarak işlemekte ne de ortadan kaldırılabilir. Doğu vilayetlerinin genellikle Kürtler ve Ermeniler tarafından iskân edilen kırsal alanlarında hiçbir zaman başkentekine benzer işleyen bir millet sis-

temi olmamıştı, ancak açık hiyerarşi ilişkilerine karşılıklı olarak dikkat edilmesiyle belirli bir *modus vivendi* [geçici anlaşma] sağlanmıştı. Bu *tahammül edilebilir birlikte yaşam*, Kürtlerin kendi özerk egemenlik alanlarına sahip oldukları ve himayeleri altındaki gayrimüslim reayadan geleneksel vergilerini aldıkları müddetçe devam etti. Ancak Tanzimatla birlikte devlet de vergi talep ediyor ve bunu, planladığı merkezîyetçi yapılarına işlerlik kazandırmadan ve yerel egemenleri susturmadan yapmak istiyordu. Sonuç olarak reaya, pratikte devlete ve yerel egemenlere olmak üzere çifte bir vergilendirmeye karşı karşıya kaldı. Tanzimat'ın ilk yıllarında yerel beylerin yaptığı eziyet ve baskılardan haberdar olan ve kısmen onları denetleyen devlet, raporlarını sunduğumuz rahiplerin inceleme yaptıkları dönemde özellikle 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra doğuda bu gücünü neredeyse tamamen kaybetmiş durumdaydı.

Kürtler sadece savaşın amaçlarından ötürü değil, aynı zamanda zorunlu askere almadan dolayı da iç savaşın en büyük mağduruydular; çünkü sadece Müslümanların askerlik hizmeti zorunluluğu vardı.

TKD: *İmparatorluğun reorganizasyon [yeniden örgütlenme] sürecinde Kürtlerin etkilenmesi ya da Kürtlerin devlete yeniden eklenmesi Kürt-Ermeni gerilimini nasıl tetikledi?*

AY: Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış* (İletişim Yay., 2005) kitabında, devletin modernleşme hamlesinin doğu vilayetlerinde fazla etkili olmasının, birbirini etkileyen iki sonucu olduğunu belirtmektedir; hem devletin 1830'lu ve 1840'lı yıllar boyunca emir ve beyleri merkezi otoriteye tabi kılmak için verdiği savaş bu bölgede Kürtlerin *modern* bir düzene entegre olmalarıyla sonuçlanmamıştı, hem de bunun bir sonucu olarak, Tanzimat'ın değiştirmeyi amaçladığı geleneksel güç dengesi tehlikeli bir gerilim ilişkisine dönüşmüştü.

Tanzimat'tan önce başlayan ve ondan sonra da devam eden politikalarla Kürt emirlerinin ve beylerinin bölgelerindeki hâkimiyeti kırılmak istenmişti. Kieser, devletin 1830'lu ve 1840'lı yıllardaki Kürt özerkliğini bertaraf etmeyi amaçlayan bu girişimlerinin, onların Osmanlı Devleti'ne entegrasyonunu sağlamadığını, aksine Kürtleri yabancılaştırdığını savunmaktadır. 1838-1839 yılında bir yandan Mısır tehdidiyle başa çıkmaya çalışan Osmanlı, bir yandan da böyle bir mücadele içindedir. Kieser, Kürtleri bir iç savaş olarak değerlendirdiği bu mücadelenin mağdurları olarak görmektedir. Kürtler sadece savaşın amaçlarından ötürü değil, aynı zamanda zorunlu askere almadan dolayı da iç savaşın en büyük mağduruydular, çünkü sadece Müslümanların askerlik hizmeti zorunluluğu vardı. **Hel-**

muth Karl Bernhard von Moltke'nin gözünde, Kur'a erlerinin toplanması, [Kürdistan] yerleşimlerine yapılan resmi bir yağma seferiydi; bazı köylerde çalışabilir durumda hiçbir genç erkek kalmamıştı, ve hükümetin, bütün iyi niyetine rağmen bu halkın hislerine ne kadar yabancılaşmış olduğunu kavrayabilmek için bu insan avına, acemi ikmal erlerinin sıklıkla yumruklarına ve öfke dolu bakışlarına şahit olmuş olmak gerekiyordu.

Elbette Kürt-Ermeni geriliminin 1878 yılından itibaren II. Abdülhamid tarafından yeni ve sistemli bir politikayla trmandırılmasından önce sorunsuz bir dönem yaşandığı söylenemez. Daha önce özerklik benzeri bir yapıda Kürt emir ve beylerinin, hâkim oldukları yerlerdeki Ermeni köylüleri üzerinde ağır bir baskı kurdukları bilinmektedir. Emir ve beyler Ermeni köylülere birçok vergi ve angarya yüklerken yerel görevlilerle de açık ya da zımni işbirliği içinde davranmaktaydılar. Aslına bakılırsa Natanyan, Ermenilerin soyulması, istismara uğraması bakımından pek fazla fark olmadığını göstermektedir. Rahip, Harput'ta ve Dersim'de Ermenilere eziyet edildiğine, ağır vergiler yüklendiğine ve devlet görevlilerinin de bu duruma göz yumup Ermenilerin şikâyetlerine kayıtsız kaldıklarına tanık olmuştu. *"Köylerde, 'ağa' denilenler zevk için adam dövüyorlar, rüşvet alıyorlar, küfür ediyorlar, tecavüz ediyorlar bazen de tabancayla ya da bıçakla öldürüyorlar. Şikâyet edildiğinde de faydası olmuyor, çünkü dinleyen yok. Ermeniler aynı şekilde Dersim Kürtlerinden de çok çekiyor, bunlar köylülerden yıllık vergi talep edip alıyorlar. Aksi halde canına kastediyorlar."*⁶

TKD: Bölgede egemen olan toplumsal sistemin, Ermenilerin yaşamlarına olumsuz yansımından söz edersek?

AY: Ağa ve beylerin Ermeni köylüsü üzerindeki baskı ve sömürülerinin bir başka yönü de marabalık sistemidir. Natanyan, gezdiği tüm bölgelerde yerel ağa ve beylerin toprakların büyük bölümünü kontrol ettiklerini ve topraksız Ermeni köylülerini sömürmenin yanı sıra onlara birçok angarya da yüklediklerini görmüştü. Natanyan'ın söz ettiği topraksız köylüler, kendilerini iktisadi ya da idari düzlemde herhangi bir hak arayışına girişmeyecek ölçüde güvencesiz hissetmektedirler: *"Hem Palu, hem Çarsançak, hem Kiğı, hem de Harput marhasalığı dahilinde bulunan toprakların neredeyse tümü yerel beylerin ve ağaların elindedir. Sadece yüzde bir kadarı Ermenilerin elinde... Ermeniler marabalıktan da eziyet görüyorlar. Bazen kalabalık gruplar halinde Ermeni köylülerine gidip marabaların evlerinde konaklayıp kuzu, koyun, tavuk kızartması ve türlü türlü yiyeceklerle dolu masalarda günlerce yiyip içip bırakıp gidiyorlar. Eğer zavallı Ermeniler karşı koyacak olurlarsa, günün birinde mutlaka*

6- 2. cilt, shf. 190.

başlarına bir bela geleceğini biliyorlar. Bu sebeple isteyerek veya istemeyerek korkularına boyun eğip köle gibi itaat ediyorlar.”⁷

Boğos Natanyan'ın gözlemleriyle Karekin Sırvantsdyants'ın gözlemlerini karşılaştırdığımızda bunların önemli ölçüde çakıştığı görülüyor: *“O kadar köleleştirilmişler ki; beylere karşı şikâyet hakları olup olmadığından bile haberleri yok. Duyduklarımızı tarif etmek ve dile getirmek imkânsız.”*

TKD: *Merkezileşmeden etkilenen Kürtler, baskılarını Ermenilere yönelterek durumu lehlerine çevirmeye çalışırken feodal diyebileceğimiz yapı altında, Ermenilerin yaşamının bir anlamda toplumsal bir cehenneme dönüştüğünü söylemek mümkün mü öyleyse?*

AY: Karekin Sırvantsdyants, Çarsancak'taki ağaları örneklerken toplumsal yapıdan kaynaklı baskıdan söz eder. *“Bu ağalar ve beyler köylerindeki tüm toprakları, üstünde ikamet edenlere sormadan kendi adlarına tapu yapmışlar. Sadece Medzgerd ve Sığcov köylerindeki Ermenilerle Pertaklılardan küçük bir grup toprakları kendi üstlerine tapulattırmışlar. Bunun yanı sıra mallarla ilgili vergileri, ayrıca ianeleri köylüler ödüyor, ancak koçanlar ağaların hesabına kesiliyor. Ağalar adına koçanlar veriliyor. Bilindiği üzere köylüler maraba olduklarından ürünleri ağalarla paylaşmak durumundalar. Ağanın onayı ve emri olmadan yapılan evlilik halka çok pahalıya oturuyor... Her tarafa zarar ziyan veren Der-sim Kürtleri bu ağaların korkusundan Çarsancak'a dokunamıyorlar.”⁸*

Sırvantsdyants, Çarsancak ağalarının ve beylerinin buradaki Ermenilerin evlenmelerine müdahale ettiklerine ve bu evliliklerden maddi çıkar sağladıklarına tanık olmuştu. Ağanın onayı olmayan bir evliliğin bedeli oldukça ağırdır.

Ermeni-Kürt geriliminin bir yönü Kürt beylerinin ya da ağalarının Ermeni köylülere ağır, yıllık vergiler yüklemeleridir. Bunun yanında pek çok durumda yarı-göçebe yaşayan Kürtlerin, doğrudan talan ve yağma hareketlerine giriştikleri de bilinmektedir. Bu durum, Ermeni köylüleri o kadar rahatsız etmektedir ki, bazen topluca başka bir yere göç etmektedirler. Bazen de saldırılardan korunmak için daha güvenilir buldukları yerlere bağlanmak istemektedirler. Kitapta belgesini de verdiğimiz, tarihini kesin olarak bilemediğimiz ancak 1811 yılı civarında yazıldığı anlaşılan ve 29 Ermeni köylünün isimlerinin ve Ermenice yazıyla mühürlerinin bulunduğu bir dilekçede, Divriği kazasının Pingan köyündeki Ermeniler, eşkiyanın ve Kürtlerin saldırılarından bıktıklarını, “ekrad ile eşkiyanın

7- 2. cilt, shf. 117.

8- 2. cilt, shf. 480.

mazarrat ve haşaratından” korunmak için Ma’âdin-i Hümâyûn’a ilhak olmak istediklerini belirtmişlerdir.

Kürt aşiretlerinin, ağaların ve beylerin Ermeni köylüsü üzerindeki baskıları kadar önemli bir başka mesele de yerel idareciler ve hükümet görevlilerinin bu konuda takındıkları tavırdır. Anadolu’daki bütün idarecilerin yerel zorbarların elinde oyuncak olduklarını, onların suç işlemelerine göz yumduklarını ya da onlarla işbirliği yaptıklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Natanyan’ın gözlemleri, özellikle güçlü aşiretlerin bulunduğu yerlerde yerel idarecilerin görevlerini yapabilmelerinin ancak yerel zorbarlarla işbirliği yapmaktan ya da onların köylüler üzerindeki eziyetlerine göz yummaktan geçtiğini göstermektedir. Önemli sayıda silahlı güçleri bulunan ve kendi bölgelerinde başlarına buyruk yaşayan aşiretler söz konusu olduğunda bu durum çok daha açıktır. Bu aşiretlere sadece sivil idareciler değil, çoğu zaman devletin askeri güçleri de söz geçirememektedir.

TKD: *Merkezi otoritenin bölgede belirgin, kesintisiz bir politikasından söz edilebilir mi?*

AY: Merkezi otoritenin yerel zorbarlar ve güç odakları konusundaki tutumları çelişik görünmektedir. Tanzimat’la birlikte yerel beylerin, aşiretlerin gücü kırılmak istenmişti. Ancak Hagop Barsoumian, bunun sınırlı bir girişim olduğunu, kısa bir süre sonra bu çabanın savsaklandığını ileri sürmekte ve Ermeni köylüsünün güçsüzleştirilmesinin merkezi idare tarafından tercih edildiğini, hatta bazı durumlarda da bunun teşvik edildiğini belirtmektedir. Merkezi idare, 1860’larda artık görünüşte bile Tanzimat reformlarının uygulanmasını takip etmez ve gördüğü eziyetler, baskılar hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olduğu halde, Ermeni köylüsünün durumunu düzeltmek için hiçbir şey yapmaz. Barsoumian, bu dönemde imparatorluk içindeki halkları mutlak baskı altına alan bir politikanın hâkim olduğuna ve özellikle de Müslüman olmayanların hedef alındığına işaret etmektedir.

Aslına bakılırsa, özellikle aşiretler söz konusu olduğunda mesele Barsoumian’ın gördüğünden biraz daha karmaşıktır. Devletin uzun bir tarihsel süreç içinde özellikle Kürt aşiretlerine ilişkin tek bir politikasının olduğunu düşünmek yanıltıcıdır. Genel olarak Osmanlı Devleti’nin aşiretlerle pragmatik bir ilişki kurduğu, değişen siyasal koşullarda bu ilişkinin yeniden gözden geçirildiği ve karşılıklı bir yararlanma politikası izlendiği söylenebilir. Osmanlı Devleti, Kürtleri İran’a karşı bir tampon güç olarak kullanmakta ve Kızılbaş cemaatlerle mücadelesinde müttefik olarak görmektedir. Bu yüzden yalnızca askeri ve politik çıkarlara değil, dinsel bir ortaklığa da hitap etmeye elverişli bir söylem geliştirilmiştir. Kürt aşiretleri, İran’ın Osmanlı Devleti’ne saldırısının önünde demirden bir kale gi-

bi durdukları sürece bu bölgede geniş bir hareket serbestisi ve muazzam bir servet edinmişlerdir. İmparatorluğun en büyük rakiplerinden biri olan İran'a karşı oynadıkları rol o kadar önemlidir ki, bu yüzden aşiret sistemini meşrulaştıran fermanlar bile yayınlanmıştı. 1632 ve 1633 yıllarında Sultan IV. Murad, Kürt aşiret reisliğinin babadan oğula geçişini pekiştiren bir dizi ferman yayınlıyarak yerel askeri komutanlar ile idarecilerin Kürt aşiretlerini taciz ve suiistimal etmelerini yasakladı. Bunlardan birinde, *“Allah nasıl Zülkarneyn'e Yecüc Mecüclere karşı duvar inşa etmeyi ihsan eylediyse, aynı şekilde Kürdistan'a, imparatorluğun koruması altında, İran'ın iblis Yecüc'ünün fesatlıklarına karşı güçlü bir engel ve demirden bir kale gibi hareket etmeyi nasip ettiği”* belirtiliyordu. Başka bir fermanında, *“Kürt komutanların Osmanlı devletinin sadık ve vefalı duacıları olduğu, padişahın yüce atalarının soylu zamanlarından bu zamana taht adına takdire şayan çeşitli hizmetler verdikleri ve sayısız takdire şayan çaba gösterdikleri, dolayısıyla imparatorluğun onlara saygı ve itina ile davranılmasını sağlamaya mecbur olduğu”* yazılıydı. Sultan IV. Murad'ın fermanları ve aşiretlere tanınan imtiyazlar ile sağlanan geniş hareket serbestisi, böyle bir tarihsel ve sosyal zeminde anlaşılabilir. Ancak 17. yüzyılın sonlarında daha belirli ve kesin toplumsal örgütlenme biçimleri yerleşmiş ve esnek sınırlar ile belirsiz kimlikler, devlet için sorun yaratmaya başlamıştı. 19. yüzyılın başından itibaren merkezi devlet, kendi gücünü sınırlayan engelleri ortadan kaldırmak için son derece kararlı davranmaya başlamıştı. Devletin aşiretlere ve kabilelere daha dolaysız yöntemlerle müdahale ettiği bu dönemde, belirli aşiretlerin devletin karar verdiği yerlere zorla yerleştirildiği, aşiret ve kabilelerin bölündüğü, göç yollarının ve hareket özgürlüğünün sınırlandırıldığı görülmektedir.

Kürtlerin aşiretlere bölünmüş olması, merkezi hükümetin bir yandan bazı Kürtleri yandaş olarak kullanırken öte yandan diğerlerine ağır cezalar uygulamayı sürdürmelerini kolaylaştırmıştır.

TKD: *Ortaya çıkan sorunların aşılmasında devletin merkezi müdahalesi ile kontrolü yeniden sağlamaya çalışması, gerilimi ya da sorunları ortadan kaldırdı mı?*

AY: 19. yüzyılın ikinci yarısında aşiretlerin çok sıkı denetim altına alındıkları ve bu denetimi aşındırma çabalarının sık sık askeri güçle cezalandırıldığı anlaşılmaktadır. Aşiret düzeninin gücü ve coğrafyanın zorlu koşulları hesaba katıldığında, devletin Mezopotamya sınırındaki bölgeyi tam olarak kontrol edebilmesinin ne kadar güç olduğu tahmin edilebilir. Ancak 1860'lı yılların ortalarında, özellikle bu bölgeye yönelik askeri ted-

birler alınmış, bölgenin demografik yapısını değiştirebilmek için göçmenler yerleştirilmiş ve bu amaçla yeni kasabalar bile kurulmuştu. 1860'lı yıllar pek çok Ermeni tarihçi ve yazarın belirttiği gibi, Ermeni köylülerin yaşadıkları baskı ve eziyetler nedeniyle aşiretleri ve yerel beyleri şikâyet ve protesto ettikleri bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla Ermeni köylülerin buna cesaret edip seslerini yükseltmeleri ile devletin bu dönemde aşiretleri kontrol altına alabilmek için askeri güce başvurması arasında bir bağlantı olup olmadığı araştırmaya değer bir konu olarak görünmektedir. Devletin, daha önce çoğunlukla pazarlık yapılan aşiretlere bu kez askeri bir güçle yönelmesi, Ermeni köylülerde aşiretlerin artık sıkı bir kontrole tabi tutulacakları ümidini uyandırmış olabilir. Ancak devletin Kürt aşiretlerle ilişkisinde zaman içinde pek değişmeyen çok tipik tutumlar da söz konusudur. Her şeyden önce Kürtler arasında aşiret yapısının yaygınlığı, devlete aşiretleri birbirlerine karşı kullanma imkânı vermektedir, ve bu politikanın sayısız örneği bulunmaktadır. Bu nedenle devlet, sık sık pazarlık yapacağı aşiretlerin kimi yapısal özelliklerine müdahale etmemeyi tercih etmektedir. Bu da sözgelimi, devlet ile aşiretindeki liderliği tartışma konusu yapılmayan aileler arasında örtük bir işbirliğine yol açmaktadır. 18. ve 19. yüzyıllarda ise merkezi hükümetin, reform çabalarında bu aşiret liderlerinden destek ve hizmet istemekten başka şansı yoktur. Reşat Kasaba, 1890'lı yıllarda oluşturulan Hamidiye Alayları'nın bunun iyi bir örneği olduğunu düşünmektedir. Belirli ve "sadık" aşiretleri güçlendirmek ve ödüllendirmek amacını taşıyan bu uygulama, bir yandan da aşiret yapısının ayakta kalmasına katkıda bulunmaktadır. Zira aşiretler, devletin istediği doğrultuda hareket edebilecek dayanışma ve birliğe sahip iseler pazarlık güçleri artmaktadır. Kürtlerin aşiretlere bölünmüş olması, merkezi hükümetin bir yandan bazı Kürtleri yandaş olarak kullanırken öte yandan diğerlerine ağır cezalar uygulamayı sürdürmelerini kolaylaştırmıştır. Bu durumun en açık örneği, 1891 yılında kurulan ve Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları'nda gözlemlenmektedir. 19. yüzyılın son on yılında ve 20. yüzyılın başında Hamidiye Alayları'na alınmış askerlerin büyük çoğunluğunu oluşturan Sünni Kürtlere, Doğu Anadolu'da Alevi (Kızılbaş) Kürtleri yatıştırma, diğer etnik grupları (özellikle Ermenileri) sürme, topraklarına el koyma ve buralara yerleşme serbestliği tanınmıştı. Bu sürekliliği, Natanyan'ın raporunda işaret ettiği Musa Bey'de görebiliriz. Musa Bey'in bir süre sonra Hamidiye Alayları'nda, ardından 1915'teki olaylarda rol alması tarihsel sürekliliğin bir görünümünü oluşturmaktadır, ve böyle değerlendirildiğinde pek de şaşırtıcı görünmemektedir.

TKD: *Sonuçta devlet-Kürt geriliminin yeni dengesinden Ermenilerin etkilendiğini ve nizam altında haydutluğun kurumsallaştırılmasını mı anlamalıyız?*

AY: Hamidiye Alayları ile izlenen politika sayesinde, Kasaba'nın söyledikleriyle uyumlu olarak, bazı Kürt aşiretleri güçlenmişti, ancak bu durum devletin amaçladığı gibi Kürtlerin birlikte hareket edebilme kabiliyetlerini sınırlayıcı bir etki yapmıştır. Yüksek ücret ve prestijin yanı sıra pek çok durumda resmen baskın ve yağma hakkına da sahip olan bu alayların kurulması, Kürtlerin II. Abdülhamid'e büyük sempati duymalarına, onu "bavê Kurdan" (Kürtlerin Babası) ilan etmelerine yol açmıştı. Bu sempatinin doğuşunda, II. Abdülhamid'in aşiretlerle kurduğu ilişkinin niteliği de önemli rol oynamaktadır. Bu ilişki sayesinde aşiretler, devlet ya da onun bürokratları ile hiçbir bağları bulunmadan kendilerini sultana bağlı saymaktadır. Alayların seçimi ve silahlandırılmasında gözetilen ölçütler, II. Abdülhamid'in Kürt aşiretlerini birbirlerine karşı kullanma niyetinin kanıtları olarak görünmektedir. Kasaba'nın "yerleşik düzen içinde hareketlilik" olarak tanımladığı Kürtlerin yeniden örgütlenmesinden en çok Ermeniler etkilenmişti. Natanyan, Mayıs ayı geldiğinde Hizan'a bağlı Mamırdunk'a (Hemran) göç eden ve nihayet buradaki Ermenileri yerlerini terk etmek zorunda bırakan Kürtlerden söz etmektedir: *"Bu vilayette Mayıs başlarından Eylül sonuna kadar Alkanlı diye adlandırılan Kürtler öbek öbek çadırlarını kurarlar. Bunların başlıcaları; Zoru, Mehmete Necam, Murade Mirza, Mahmede Şahbaz, Lavok Telo, Amar ve Mıhe adlı zorbalardır. Bunlar topluca Ermenilere saldırarak her türlü talanı yaptıktan sonra bağları, bahçeleri, koyun davar hepsini idarelerine alırlar. Ermeniler artık buna tahammül edemeyeceklerini görünce hepsi birden ailelerini toplayarak oraya buraya göç etmeye başlamışlar."*⁹

1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında yaşananlar, devletin pek çok yerde, özellikle de Kürt aşiretlerinin güçlü oldukları bölgelerde kontrolü ciddi ölçülerde kaybetmesine yol açmıştı. Hormund Rassam'ın 14 Kasım 1877'de gönderdiği rapor, Boğos Natanyan, Vahan Bardizaksi ve Karekin Sırvatsdyants'ın seyahatlerinin hemen öncesinde, Kürt aşiretlerinin çok geniş bir bölgede hiçbir devlet müdahalesiyle karşılaşmaksızın hâkimiyetlerini nasıl yaygınlaştırdıklarını tasvir etmektedir: *"... Öyle görünüyor ki, özellikle göçebe aşiretler başta olmak üzere Kürtler devlet disiplinine sokulmamıştır. Bunlar fırsat buldukça Hristiyanlara saldırmakta ve bunun sonucunu düşünmemektedirler. İşittiklerim ve gördüklerime göre Diyarbakır'dan Süleymaniye'ye kadar dağlarda oturan Kürt aşiretleri sıkı bir disiplin altına alınamazlar. Kürtler yalnızca vergi ödememek ve askere gitmemekle kalmayıp canlarının istediği gibi talan ediyor, adam öldürüyorlar. Kim karşı gelirse, hem canından hem malından oluyor. Ancak şunu da belirtmeliyim ki, bu işler Hristiyanların başına geldiği gibi Müslümanların başına da gelmektedir. Diyarbakır ve Muş arasındaki*

9- 2. cilt, shf. 237.

dağlarda yaşayan Ruşkutan, Şeyh Dodan, Sasun Mutki aşiretleri, Hıristiyan ve Müslüman ayırt etmeksizin dilediklerini yapıyorlar. Diyarbakır'da bulunduğum sırada malları yüzünden, en az üç tane Müslüman beyi Kürtler tarafından öldürüldü."¹⁰ Daha kuzeyde, Eleşkirt, Karakilise, Diyadin ve Beyazıt civarında da durum farklı değildir; savaşa giden Kürtler Ermeni köylerine ve dini yapılarına büyük zararlar vermişlerdir. Savaşa giden Kürtler, yolları üstünde rastladıkları Hıristiyanları, isterse Osmanlı uyruğu olsun, kılıçtan geçirmeyi kutsal bir görev saymışlardır. Bu hareket, kiliselerle manastırlar çok büyük zararlar görmüşlerdir.

Şikayetlerin dinlenmediğini, zorbaların cezalandırılmadığını düşünen Ermeniler artık resmi makamlara başvurmaktan vazgeçmiş durumdadırlar. Zira karşılıksız kalan şikayetler zorbaların onlara yönelik saldırılarını artırmaktan başka bir işe yaramamaktadır.

TKD: *Reform sözünün verildiği savaş sonunda, durumda herhangi bir değişiklik var mıdır?*

AY: Hayır, reform sözünün verildiği tarihten yaklaşık bir yıl sonra her üç rahip de görev yerlerine ulaşip gözlemlerini kaleme aldıklarında, bundan farklı bir manzarayla karşılaşmazlar. Savaşın yol açtığı yıkıntı çok büyük, Ermeni köylülerin yoksulluğu ve kaygıları çok derindir. Her üç yazar da Osmanlı-Rus savaşı nedeniyle Osmanlı ordusunda savaşa katılmak üzere cepheye giden Kürtlerin karşılaştıkları köylerde Ermenileri öldürdüklerine, kilise ve manastırlarına zarar verdiklerine tanık olmuşlardır. Natanyan'ın özellikle Hizan hakkındaki gözlemleri ve Ermeni köylülerden duydukları, buradaki kilise ve manastırların uğradığı saldırılar hakkında açık bir fikir vermektedir. Elebaşılığını Beşir, Salman, Murat, Kemal ve diğerlerinin yaptığı Khoroz köyündeki Kürtler, Hizan'daki kilise ve manastırlara saldırmakta, ruhani görevlilere işkence yapmakta, bunlarla da yetinmeyerek pek çok angarya yüklemektedirler. Bu saldırılar, yalnızca manastırın dinsel yapılarını tahrip etmez, aynı zamanda manastırın topraklarını, bağ ve bahçelerini de ele geçirmeye yöneliktir ve bu nedenle bütün bir manastır hayatını sefaletle mahkûm eder. Natanyan'ın anlattıklarına bakılırsa Khorozlu Beşir adlı zorbanın, yaptıklarından ötürü resmi makamların öfkesini çekmek ya da cezalandırılmak gibi bir çekincesinin olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tür saldırılar, Ermeni köylülerin sık karşılaştıkları bir durumdur. Ancak Osmanlı-Rus savaşının hemen öncesinde ve savaşla birlikte bu saldırılar artmış ve neredeyse meşru bir hal almaya

başlamıştı. Ermeni köylülere yapılan bu zorbalıklar, Natanyan'ın raporunda portrelerini çizdiği Şeyh Celalettin ve Deli Silo zorbalılarının yaptıklarının yanında küçük kalmaktadır. Şeyh Celalettin'in yaptığı eziyetler o kadar korkunçtur ki, Ermeni tarihsel roman yazımının önemli ismi Raffi (Hagop Melik Hagopyan), onun Osmanlı-Rus Savaşı sırasında yaptıklarını merkeze alan *Jalaleddin* (Celalettin) romanını yazmıştı. Şeyh Celalettin, bir yandan dini otoritesini kullanarak Kürtleri Hıristiyanlara karşı kıskırtan, bir yandan da onların yoksulluklarını istismar ederek Ermeni köylülerine saldıran ve mallarını yağmalatan bir zorbadır. Savaş koşulları ve bazı Osmanlı kumandanlarının onu kollaması da bütün bu saldırganlığın geniş bir alana yayılmasına ve birçok şehirde Ermenilerin can ve mal güvenliklerinden endişe ederek yaşamalarına yol açmıştı. Osmanlı idarecilerinin tutumu ya da Kürt aşiretlerinin bölgedeki hâkimiyet düzeyi, bazen çok daha önemli unsurlar haline gelmektedir. Natanyan'ın söz ettiği Şeyh Celalettin'e benzer biçimde, Sırvantsdyants da Malatya ve Harput civarındaki Ermeni ve Kürt köylülerine eziyet eden Deli Silo adlı bir hayduttan söz etmektedir. Yaptığı eziyet ve zulümler ayyuka çıktığı zaman devletin şimşeklerini üzerine çekmektedir, ama tıpkı Celalettin gibi o da zaman zaman idareciler tarafından kollanmakta ve saygın biri gibi muamele görmektedir. Sırvantsdyants onun, üzerine asker gönderilen ürkütücü eşkiya "Deli Silo" olmaktan çıkıp idare azasının evinde ağırlanan "Süleyman Ağa" olarak anıldığı süreci tasvir etmektedir. Sırvantsdyants onun serbestçe dolaştığını gören en masum serserilerin, sade vatandaş Kürtlerin bile Silo'luk yapmaya başladıklarını söylemektedir. Bölge ile ilgili raporlardan da zorbalıkların kaynaklarının ve zorbaların da ismen sayıldıklarını görürüz. Kürt İsmail Hakkı Paşa'nın savaş süresince Kürtlerin saldırılarına kayıtsız kaldığı, önlemek için yeterli tedbirleri almadığı iddia edilmektedir.

TKD: *Bölgedeki durum yabancı raporlara nasıl yansımaktadır?*

AY: Britanya ordusunda görevli olan ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı izlemek üzere savaş bölgesine gönderilen Charles Boswell Norman'ın, İsmail Hakkı Paşa için söyledikleri oldukça ağırdır. İsmail Hakkı Paşa ordunun başında kaldığı sürece Kürtler, savaş boyunca Ermeni nüfusa yaptıkları eziyeti son derece rahat ve kararlı bir şekilde sürdürecektir. Norman, Şeyh Celalettin'in zalimliklerinin ancak İsmail Hakkı Paşa'nın kayıtsızlığı ve müdahale etmemesiyle mümkün olduğunu belirtir. Norman'a göre, Osmanlı yönetimi, Erzurum'a vali yapmak için onun kadar bağınaz, fanatik ve değersiz bir adam bulamazdı. Hem Norman hem de James Reid, Şeyh Celalettin'in yanı sıra Ermeni köylülerin canına ve malına zarar veren Kürtlerin diğer elebaşılarını da saymaktadır: Ali Han, Fahim Efendi, Hacı Hasan Paşa, Musa Bey, Osman, Şeyh Paykar ve Şeyh Ubeydullah. James Reid ise savaşan her iki ordunun kumandanlarının, yabancı ülkelerin gözlemci ve gazetecilerinin ve diplomatların tanıklıkla-

rından yola çıkarak Osmanlı ordusunun kötü yönetiminin, ordudaki suistimallerin ve yolsuzlukların da meydana gelen olayların temel sebeplerinden biri olduğunu ileri sürmektedir. Reid, Osmanlı generallerinin aç bilaç savaştırdıkları ve hayatta kalmak için en basit ihtiyaçlarını dahi karşılamadıkları askerlerin gayrimüslim köylülere daha iyi davranmalarının beklenemeyeceğini de eklemektedir. Şikayetlerin dinlenmediğini, zorbarların cezalandırılmadığını düşünen Ermeniler, artık resmi makamlara başvurmaktan vazgeçmiş durumdadırlar. Zira karşılıksız kalan şikayetler, zorbarların onlara yönelik saldırılarını artırmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Sırvantsdyants eğer şehirde Avrupalı bir konsolos varsa durumun biraz farklı olduğunu düşünmektedir.

“Ermeni, Ermenistan’da kalmalı.”

TKD: *Bir de Ermenilerin toplu göçleri söz konusu, değil mi?*

AY: Bu konuda birçok etmen sayılabilir; 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, öteden beri bu tür saldırılara maruz kalan, canını ve malını korumakta güçlük çeken, çeşitli angaryalara maruz kalan Ermeni köylüsünün kötü yaşam koşullarını giderek ağırlaştırmıştı. Daha önce idarecilerin kayıtsızlığı nedeniyle cezasız kalan saldırı ve angaryalar, savaş koşullarında adeta meşrulaşmıştı. Şeyh Celalettin ve arkadaşlarının, Osmanlı ordusunu takviye etme bahanesiyle yollarının üzerindeki Ermeni köylerine saldırdıklarını ve Erzurum civarındaki Ermenilerin bu saldırılardan şikâyet ettiklerini aktarmıştık. Son savaşta askerler ve Çerkezler, Ermeni köylerinden geçerken bütün ihtiyaçlarını zorla temin etmişler, başkanlarının hoşgörüsü altında her türlü mezalimi yapmışlardır. Tekâlûf-ü harbiye senetleri, vergiden düşülmemişti. Bu alacaklar, ileri bir tarihe bırakılmıştı. Bir borç ya da küçük bir suçtan dolayı hapiste bulunan Ermenilerden rüşvet alabilmek için her türlü işkenceyi yapmışlardır.

Diğer yandan, Rus ordularının geri çekilmesinden sonra Kürtlerin, Van ve civarından gelerek intikam alacağı söylentileri hızla yayılır ve özellikle Erzurum, Kars, Eleşkirt civarındaki Ermeni köylüler, bu saldırılardan kendilerini koruyamayacaklarını düşünerek Rusya sınırlarına doğru göç etmeye karar verirler. Bu korku ve panik dalgası büyük bir kitlesel göçe yol açma eğilimi gösterdiği için hem Rusya Ermenilerinin hem de Osmanlı Ermenilerinin liderleri göçe engel olmaya çalışırlar. Böyle bir göç dalgası, başta Erzurum olmak üzere bölgenin demografik yapısında köklü değişikliklere yol açacağı için Osmanlı yöneticileri tarafından da arzulanamamaktadır. Bu nedenle Rus ordularının kumandanı Lazarev, Rusya sınırlarına doğru hareketlenen Ermeni köylülerinin yerlerinde kalmaları ve can ve mal güvenliklerinin korunması için İsmail Hakkı Paşa’yla müzakereler yürütür, ve bu sayede göçün büyümesinin önüne geçilir.

Aynı tarihlerde savaşın yıkıntılarını, yol açtığı sorunları görmek üzere bölgeye giden üç Ermeni rahip de bu göç hareketinin önemli bir boyuta ulaşabileceğinden endişelenmiş ve kendileri de bunu durdurabilmek için çaba göstermişlerdir. Özellikle Vahan Minasyan yıkıcı sonuçları olabileceğini gördüğü bu göçle ilgili olarak Lazarev'le görüşmeler yapmıştı. Minasyan'ın yazdıkları dikkatle incelendiğinde, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle iki büyük göç dalgasının söz konusu olduğu görülür. İlk göç dalgası, savaşın başlarında yaşanmıştı. İkinci göç dalgası ise savaşın hemen sonunda yaşanan göç hareketidir, ve özellikle Erzurum, Eleşkirt, Bayezid civarlarında gerçekleşmişti. Tiflis'ten Eleşkirt'e dönen Minasyan, Ermeni köylüleri göç etmekten vazgeçirmeyi ancak İğdır civarında başara-bilmişti. Bu ikinci göç dalgası esas olarak Rusların geri çekilişiyle ilgilidir. Kürtlerin intikam saldırılarına girişeceğini düşünen Ermeniler, Rusya'nın göç edenlere toprak ve para vereceği yönündeki söylentileri de duyunca yaşadıkları yerleri terk etmenin daha mantıklı olduğuna inanmışlardır. Bu göç aslında ilk değildir. 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan 1829 Edirne Antlaşması'nın akabinde de içinde refah ve huzur güvencesinden bir tür tehdiye kadar uzanan farklı yöntemleri içeren bütün bu çabalar, göçü engellemeye yetmemiş ve 100.000'e yakın bir nüfus Osmanlı topraklarını terk etmişti. 1826-1828 Osmanlı-İran Savaşı sonunda İran'dan Rusya'ya göç eden Ermenilerin sayısı da 40.000 civarındadır. Göç edenler arasında yalnızca Ermeniler değil, Yezidi Kürtler de bulunmaktadır. Yezidilerin savaş sırasında Rusya'nın yanında yer alması bu göçü bir bakıma zorunlu kılmıştı. Bu savaşlarda Rusların yanında savaşan ya da tarafsız kalan Kürtlerin sayısı da az değildir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında yoğunlaşan göç önemli demografik değişikliklere yol açmıştı. Erzurum ve civarının yüzyıl içindeki, 1809-1909 demografik yapısını inceleyen Melkonyan, bu süre içinde bölgedeki Ermeni yerleşimlerinin %58, Ermeni nüfusunun da %60 oranında azaldığını tesbit eder.

TKD: *Bütün bunlara Ermeniler ne tepki verir? Ermenilerin öz savunması yok mudur? Ya da Ermeni taşrasının tepkisi ne olmuştur?*

AY: Sırvantsdyants, Eğin ve civarıyla, Pinga civarındaki Ermenilerin kendilerini silahla korudukları için Kürtler karşısında çok aciz duruma düşmediklerini gözlemlemişti. Öz savunma ve direniş ileriki yıllarda gelişecektir ve doğal olarak siyasallaşacaktır.

1860'lardan itibaren Anadolu'daki Ermeniler üzerinde devletin ve yerel güçlerin giderek artan vergi, angarya vs. baskılarına karşın İstanbul Ermenileri'nin bu duruma yeterince güçlü bir şekilde itiraz etmediği yönündeki inanç oluşmuş; devletin taşradaki Ermenilerin uğradığı istismar ve baskıyı önleyememesi, taşradaki Ermeni aydınlar arasında kendi başlarının çaresine bakmaları gerektiği düşüncesini güçlendirmişti. Burada

Mıgırdiç Hrimyan ve Karekin Sırvantsiants gibi taşra Ermeni aydınları ön plana çıkar. Hrimyan, Ermeniler arasında bir *Yergir* (Vatan) mitosunu yaratmayı ve bunu kadim Ermenistan'la bağlantılandırmayı başarmış bir ruhani liderdir. Torkomyan, “*Hem ihtilalci hem de sağduyulu bir insan olan Hrimyan Hayrik'in fikri şu idi: 'Ermeni, Ermenistan'da kalmalıydı.'*”¹¹ *Bu fikir ve prensibe sadık kalarak patrikliğinin dört yılı boyunca Milli Anayasa'nın idare merkezinin, Ermeniler için temelsiz ve icat edilmiş bir vatan olan Konstantinopolis değil, Vaşpuragan topraklarındaki Van olsun diye sürekli ısrar etmiştir.*” der. Hem patrikliğinden önce Van ve Muş'ta yaptıkları ve yayımladığı dergiler hem de patrikliği döneminde izlediği tutum, onun özellikle genç Ermeniler arasında popüler olmasını sağlamıştı. Minassian'ın çizdiği Hrimyan portresindeki “*Onun sesi 'uzaklardaki çocuklarını yardıma çağırın; terk edilmiş, kadim, tarihi Ermenistan'ın sesi, demokrat, savaşçı kişiliğiyle, kilise ve toplumdaki muhafazakarlıkları karşısında bulur; ama yaptığı isyan çağrılarıyla gençliği siyasallaştırır'*” sözleri Hrimyan'ı ifade eder.

TKD: *Tekrar Natanyan'a dönersek...*

AY: “*Bizim gibi gerçekleri yazanların sesi duyulmaz! Ama benim kutsal görevim yine yazmak ve haksızlıkları dile getirmek*”¹² diyerek, görevlendirildiği yerlerdeki Ermeni cemaatinin dini, iktisadi ve sosyal durumu hakkında gözlemlerde bulunan Natanyan, görev süresinin bitiminde bu izlenimlerini bir kitap halinde yayımlamaktadır. Bu kitap söz konusu olduğunda da aynı süreç izlenmişti. Bu açıdan, Palu kitabı ile ondan önce yayınlanan dört kitap arasında ciddi bir fark görünmemektedir. Ancak Natanyan'ın görevlendirildiği yerler düşünüldüğünde adeta önceden belirlenmiş bir hattın izlendiği görülür. Marmara'dan İç Anadolu'ya doğru (rahabin görev yerleri hatırlansın; İzmit, Sivrihisar, Ankara ve Sivas) bir yol izleyen Natanyan sürekli doğruya doğru yol almış ve nihayet Palu'da görevlendirilerek giderek İstanbul Patrikhanesi'nden uzaklaşmıştı. Rahibin sürekli Anadolu'nun doğusuna gönderilmiş olmasının bir tesadüf olup olmadığını bilemiyoruz. Ermeni nüfusun buralarda yoğun olması ya da Natanyan'ın sorunların üzerine giden ve haksızlıklarla mücadele etmekten çekinmeyen bir karaktere sahip olması bunda bir rol oynamış olabilir.

Ancak rahibin Patrikhane'den giderek uzaklaşması sadece onun görev yerinin uzaklığıyla sınırlı değildir. Natanyan'ın Palu kitabını diğerlerinden ayıran niteliklerin başında, onun bu kitapta eleştirilerini yalnızca Palu Ermeni cemaatiyle sınırlamaması, yaptığı eleştiri ve uyarıları dikkate alınarak yoksul Ermeni köylüsünün kaderine kayıtsız kalan Patrikhane'yi de

11- 1. cilt, shf. 329.

12- 1. cilt, shf. 380.

sert bir şekilde eleştirmesidir. Palu rahibin daha önce görev yaptığı yerlerden farklı iktisadi ve sosyal koşullara sahiptir, ve buradaki koşulların düzeltilmesi çok daha sert bir mücadeleyi göze almayı gerektirmektedir. Natanyan bunu göze almıştır, ama bu kez karşısında sadece aşiretler ya da yerel zorbalı yoktur. Belki onlardan daha çok aşiretlerle işbirliği yapan Ermeni zorbalarla, Ermeni köylüsünü sömüren ağalarla, yoksulların uğradığı eziyetlere kulaklarını tıkayıp zenginlerin esiri olan ruhanilerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Bütün bu mücadeleye karşın Patrikhane'nin kendisine sahip çıkmadığını ve koşulların düzeltilmesi için çaba göstermediğini gördüğünde ise bu kez eleştiri oklarını oraya yöneltmişti.

Natanyan, Palu'daki görevi sırasında cemaat içi eşitsizlikleri, haksızlıkları önlemeye çalıştığı ve zorbalarla işbirliği yapan Ermenilerin yoksul köylüleri ezmesine engel olmaya çalıştığı için pek çok kez tehdit edilmişti. Tehditlere aldırmadığı görülünce bir yandan Kürt aşiretlerine hedef gösterilmiş, diğer yandan da hem Babiâli'ye hem de Ermeni Patrikhanesi'ne şikâyet edilerek Palu'daki görevinden uzaklaştırılmak istenmişti. Natanyan, yalnızca makamını ve kariyerini değil, aynı zamanda hayatını da hedef alan bu saldırılara karşı koymuş ve Patrikhane tarafından İstanbul'a çağrılana kadar görev yerini terk etmemiştir.

"Halka itaatsizliği aşıyor" diye Babiâli'ye üç kez şikâyet edilen Natanyan, Babiâli'nin görevden uzaklaştırılması için Patrikhane'ye emir vermesine rağmen, cemaat kurullarının emri olmadan Palu'dan ayrılmamıştı. Ancak rahip, cemaat idaresinin kararlarına uymasına ve zor koşullarda görev yapmasına rağmen cemaatin idari kurumlarından ve basından destek alamaktan yakınmaktadır: "... Üçüncü ispiyon Babiâli'ye ulaştığımda bizi Palu'dan uzaklaştırması için Patrikhane'ye emir verildi. Ancak ben ölümüne kadar dayanmak gerektiğine inanıyordum. İstanbul'a istifamı yazmak zorunda kalmama rağmen, halkı ölüm uykusundan uyandırmak için tekrar Palu'da kaldım... Ermeni halkının dini gelişimine hizmet edeceğimize yemin ettik. Bu sebeple de milletin gelişimi yolunda eziyet ve acı çekmeyi göze aldık. ... Eğer yeminimizin aksi davranış içinde olursak milletin felaketine ve sömürülmesine sebep ve iştirak etmiş oluruz"³ diyen Natanyan'ın Palu'da zorbalık yaparak köylüleri sömüren Ermenilerle ve onlarla işbirliği içindeki ruhanilerle sert bir mücadeleye giriştiği anlaşılmaktadır. Bu mücadelenin rahibin kariyerini ve hatta hayatını tehlikeye atacak kadar şiddetlendiği de görülmektedir. Ancak Natanyan'ın eleştirilerinin ve rahibin hayatına yönelecek kadar şiddetlenen mücadelenin sadece onun ruhani önderlik ya da cemaat idareciliği konusundaki şahsi görüşleriyle sınırlı olmadığı, gerçekten de Palu'da böyle bir mücadelenin toplumsal bir tabanı

nın bulunduğu açıktır. Şehirde, alt sınıftan halk ile zenginler arasında ciddi bir kutuplaşma vardır, ve elbette Natanyan, halkın yoksul kesimlerinin sözcülüğünü yapmaktadır. Natanyan, Palu yoksullarını ayağa kaldırmıştı. Natanyan'ı zenginlerin, zorbalıların ve bazı resmi görevlilerin nezdinde istenmeyen adam durumuna sokan bir bakıma bütün bu eziyet, angarya ve zorbalıklarda payı olanları teşhir etmesi ve onlardan hesap sorulmasını sağlamaya çalışmasıdır. Hakkını vermek gerekir ki, Natanyan burada ruhani, sivil, resmi görevli ya da aşiret mensubu ayrımı yapmamış, hak ve adaleti herkese karşı savunmuştu. Sarkisyan, Natanyan'ı şu sözlerle ifade eder: *“Rahip Natanyan, cArdosr Hayasdanı adıyla bilinen kitapçıyla halkın haklarını koruyan biri olarak karşımıza çıkıyor. Her işinde cesaret sahibi olmuş, şu ya da bu zenginin nüfuzundan etkilenmemiş, tam tersi sağlam duruşuyla onları aşağı görme korkusuzluğunu göstermiştir. Prensiplerine sadık, karakteri sağlam, devrimci ruha sahip, ahlaklı düzgün, lekesiz, inandıklarında inatçı ve vazgeçmez biriydi. İşte rahip Boğos Natanyan'ın çizgileri bunlardı.”*⁴⁴ Natanyan, Palu'daki kısa görevi sırasında, şehirdeki adaletsizlik ve zorbalığın üstesinden gelebilmiş değildir, ancak rahip, tam bir görev duygusuyla sorumluların ve işbirlikçilerinin kimler olduğunu ve nerelerden beslendiklerini açık bir biçimde kaydetmişti. Ermeni tarihinin önemli gelişmelerine sahne olmuş bir bölgenin, geçmişin parlak günlerinin aksine şimdi sefalet ve çaresizlik içinde kıvrınması, kitabın tümüne sinmiş olan hüznün ve kederin kaynağını ortaya koymaktadır. Kitabın önsözünde Natanyan'ın bu yaklaşımı çok belirgindir ve kitabın adının “Göz-yaşı ve Sefalet” olması bundan kaynaklanmaktadır.

Natanyan yayın yoluyla suç işlemekten dolayı suçlanmış ve mahkum edilmişti.

TKD: *Son olarak neler eklemek istersiniz?*

AY: Kitaba eklediğimiz 300'ü aşkın fotoğraf ve kartpostal ile Ermenilerin bugün yaşamadıkları coğrafyadaki kültürel katkılarına dikkat çekmeye çalıştık. Hâla bir zamanlar nelere sahip olduğumuzu hatırlayabiliyoruz, ancak çok uzun sayılamayacak bir süre sonra bu bilgiden de yoksun kalacak ve neleri unuttuğumuzu bile hatırlamayacağız. Palu ve civarı hakkındaki çalışmamız bu açıdan unutulmuş, kayıtsızlığa ve gönüllü cehalete karşı bir çaba olarak görülürse çok memnun oluruz. Bu çalışma tarihimizi, belleğimizi ve gündelik hayatımızı karanlığın işgal etmesine bir direniştir.

Çalışmanızı kutlar, bize zaman ayırdığınız için teşekkür ederiz.

Ben teşekkür ederim.